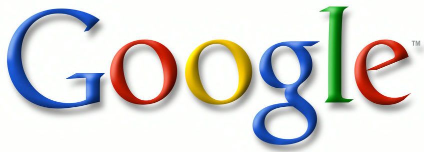

JÚDA,

IZRAEL ÉS ARAM.

TÖRTÉNELMI TANULMÁNY.

BEÖTHY LEÓTÓL.

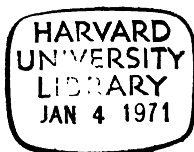
(Olvastatott a M. T. Akadémia 1873 márczius 23-iki ülésén.)

BUDAPEST,

EGGENBERGER-FÉLE AKAD. KÖNYVKERESKEDÉS.

(Hoffmann és Molnár.)

1874.

Budapest, 1874. Nyomatott az Athenaeum nyomdájában.

JUDA, IZRAEL ÉS ARAM.

TÖRTÉNELMI TANULMÁNY.

BEÖTHY LEÓTÓL.

Nyugot-Ázsia története a perzsa birodalom előtti időben — bele értve, a régi görög felfogás szerént, Azsiába Egyiptomot is — mely a világtörténetnek, úgyszólván első könyvét képezi, az utolsó évtizedekben váratlanul csodásan bő forrásokkal gyarapodott, az egyiptomi hieroglyphek és az assyriai ékiratok megfejtése által. A mit eddig *tudtunk* e korról, nehány lapon el lehetett mondani; a mit regének ismertünk fel, valamivel több volt, de ez sem sok. Most hiteles — azaz a történet-kritikát kihivó, de nem azon alul álló, — és gyakran igen részletes, többnyire egykorú tudósitásokkal birunk. Roppant nyereség a tudománynak, bár sokan nem akarják felfogni az érdek jogosultságát, mely e távoli korszakot illeti; úgy tekintenek e felfedezésekre, mintha a chinaiak vagy aztékek előidejére s nem a mi, mai európai kultúránknak gyermekkorára vonatkoznának. Pedig ama ködös távolból fut le szakadatlanul a fonal, melybe életünk van beleszőve a magasabb polgárisodás minden kényelmeivel és minden terheivel.

Igaz, hogy mit e korból tanulunk, az elvontan véve ugyanaz, mit más korszakokból igen is jól ismerünk: sok hadi történet, olykor történetnélküli béke, államok s népek emelkedése és sülyedése. De az abstractió bizonyos kategoriákon belől mindent azonosít, s a tudományos érdek mindég csak a konkretismus iránti érzék kifolyása. Kinél ez nem hiányzik az mindenkor kész lesz elismerni, hogy a régi Nyugot-Ázsia népei tusáinak, életének s halálának is van igényük leiratni.

Rég elismert dolog, hogy a történet-kritikának leghálásabb tere, s ezzel összefüggésben a történetnek leghitelesebb s legérdekesebb része az, hol valamely eseménykörről két egymástól független és különböző felfogásu forrás létezik. Ilyen része azon kor történetének, mely világát az assyriai ékiratoktól nyeri, igen kevés van, mert rajtok kivül az egész hosszú korszak túlnyomó részét illetőleg csak a görögök nagyon sovány feljegyzései léteznek; kivévén a bibliát, mely, mint ujolag bebizonyúlt, hiteles és eléggé részletes történeti adatokat tartalmaz. Csakugyan azon idők is, melyekben a biblia s az assyriai ékiratok összejönnek, hol ugyanazon neveket látjuk szerepelni itt is, ott is, képezik talán legérdekesebb részét a régi nyugot-ázsiai történetnek. Itt az események élénkebb szinekben tünnek fel, sőt egyes jellemek is domborodnak ki azokból.

A bibliának magának is legélénkebben tárgyalt részei közé tartozik azon idő, mikor a két állami egységre oszolva élő zsidó nép, oly gyakori érintkezésbe jön éjszaki szomszédjával, az arami vagy damascusi királysággal. A részletes és élénk tárgyalásért különös köszönettel tartozik a történet, már csak azért is, mert abból több helyt meglehetős világ esik az utóbb nevezett, különben eddig más forrásból egészen ismeretlen államra, mely pedig jó időn át fontos állást foglalt el.

Épen e kort illetőleg tartalmaznak az assyriai ékiratok is Syriára vonatkozó adatokat is. Különösen az Arammal való érintkezése Assyriának, vet fontos világot ezen állam történetére és hatalmi állására.

Bár ezen találkozása a forrásoknak, a bővebb tárgyalást, a mélyebb vizsgálatot szembetünőleg kihijja, eddig semmi ilyes, tudtunkkal, nem történt. Azok, kik az assyriai források felhasználásával történeti munkát szerkesztettek a perzsa világ előtti Nyugot-Ázsiáról, mint Rawlinson György és Lenormant, az ide vonatkozó assyriai jelentéseket minden kritika nélkül ismétlik nehány feltünő képtelenségeik daczára, s kisérletet sem tesznek a bibliában említett eseményeket oki összefüggésbe hozni az ékiratokban elbeszéltekkel. Legujabban Schrader E. adott ki ide tartozó igen becses művet (Die

Keilinschriften und das alte Testament. Giessen, 1872), mely kommentár alakban idézi az ékiratok mindazon helyeit, melyek valamely, az ó-testamentomban említett névre vonatkozással birnak. Az ekként feltárt anyagnak történeti összeállításával azonban e munka nem foglalkozik.

A következőkben feladatunkul tűzzük ki egyrészt az ide vonatkozó assyriai jelentéseket visszavezetni valódi értékükre, másrészt a két héber királyságnak és Aramnak egymáshoz való viszonyait ismertetni, azon korban, melyre az assyriai források világukat vetik. Az összefüggés azonban megkivánja, hogy visszapillantsunk az ezen kort megelőzött időkre, a három állam keletkezése óta.

Hogy a kitüzöttek teljesitése lehetővé legyen, mindenekelőtt e kor chronologiáját kell tisztába hozni, mely felette zavart képet mutat, amennyiben a bibliának adatai egymással is temérdek ellenmondásban állanak, és így természetesen az assyriai chronologiával sem egyeznek. Szerencsére az utóbbi teljesen megbízható. Az assyriai kánonban *), mely Sardanapál palotájának romjai közt találtatott s mely 893-tól 665-ig terjed, kétségbevonhatlan hitelességű okmányt birunk. Keletkezése nem eshet később 626-nál, valószinűleg azonban elébb, s oly kulturával, olyan részletesen vezetett történeti s chronologiai feljegyzésekkel biró nép, mint az assyriai, történetének utolsó 2—300 esztendejére biztosan visszaemlékezett annyira, hogy éveket fel nem cserélt. Hitelessége különben a Ptolemaeusféle kánonnal való egyezés által is be van bizonyítva, mely maga pedig csillagászati feljegyzései folytán mathematikailag ellenőrizhető s a próbát teljesen kiállja. A héberek sem állandó időszámítással (valamely eseményből kiinduló aerával) nem birtak, mint a chaldeusok Nabonassar óta, sem neveket nem adtak az éveknek, — mint a rómaiak és az assyrok (amazok a consulok, ezek egy erre évenként kijelölt főbb hivatalnok nevét), hanem csak királyaik uralkodási évei szerént számítottak, s ennélfogva nem csodálható, ha már azon különböző források is, melyekből a biblia jelenlegi

*) Egész terjedelemben közölve van Schrader E. fentidézett munkájában.

alakjában összeállíttatott, tartalmaztak hibákat, melyekkel az első ellenmondások csusztak be. A századok folyamában, az ismételt leirás által másolási hibák is jöttek be kétségkivül s így a számokra nézve mind nagyobb lett a zavar, míg az események (eltekintve a mythikus kortól) híven őriztettek meg.

Természetes, hogy ily körülmények közt az assyriai kánon, melynek ugyanazon példányai állnak rendelkezésünkre, melyeket Assyria legkultura-kedvelőbb királya készíttetett, lesz döntő mindazon esetekben, hol a bibliai időszámítás attól elüt.

Kiindulási pontúl véve tehát az assyriai egyidejüségeket, a következőkben revisió alá vesszük a bibliai időszámítást. Az ekként kitünő hibák kijavításánál azonban tartózkodni fogunk az önkénytől és igyekezni fogunk magának a bibliai textusnak ellenmondásaiból kikutatni a helyes számot.

Tiglat-Pilezár király évkönyveinek ránk maradt töredékeiből tudjuk, hogy e király, uralkodása 9. évében (737. Kr. előtt) Menahem izraeli királytól adót szedett; másrészt pedig Pekah megöletése és Hosea trónralépte is meg van említve az idézett töredékek egyikében. Miután Tiglat-Pilezár már 728-ban végezte uralkodását, az utóbbi esemény nem igen történhetett később 729-nél. Eszerént Menahem és Hosea közt legfeljebb 8 év van, noha a Királyok II. könyve 22, sőt 30 évet is számít ott. Ez idő ott Pekahja és Pekah királyokra oszlik el, az előbbinek 2, az utóbbinak 20—28 év tulajdonittatván. Pekahja, kiről a biblia nem tud egyebet jelenteni trónralépténél és megöletésénél, valószinűleg csak nehány hónapot vehet igénybe a Menahem és Hosea közt fenmaradó időből, s Pekah uralkodásának kezdete (miután 737-ben még Menahem uralkodott) teljes valószinűséggel helyezhető 736-ba, halála pedig lehető legkésőbbre 729-be.

Pekah előtt Ahabtól elkezdve, ki szintén említtetik assyriai forrásokban, Izrael királyai következők voltak:

Ahab	22	évig
Ahasja	2	»
Joram	12	»
Jehu	28	»
Joahas	14*)	»
Joas	16	»
Jerobeam . . .	41	»
Szaharja . . .	1/2	»
Menahem . . .	10	»
Összesen .	145 1/2	évig
Pekah 1 éve . .	736	
	881	

Eszerént Ahab 881-től 859-ig uralkodott volna, holott tudjuk, hogy ő még 854-ben **) mint Benhadad szövetségese, csatát vivott II. Salmanaszár assyriai királylyal. A fentebbi évszámokban tehát legalább is 5 évnyi hibának kell lennie. Szerencsére az assyriai synchronismus e hibára egész közel reá vezet. Mert mig II Salmanaszár 854-ben még Ahabbal vív csatát, addig 842-ben már Jehut említi***), ki neki ez évben adót fizet. Feltéve, hogy Ahab utolsó évéről és Jehu első évéről van szó, a két király uralkodása közé 12 év esnék; ennél is rövidebb idő pedig, ha Ahabnak nem utolsó és Jehunak nem első éve vétetik fel. A biblia szerént Ahab és Jehu közé esik 14 év: Ahaszja 2 éves és Joram 12 éves uralkodása. Ha Ahaszja és Joram évei nem is vétetnek teljeseknek, a kettő együtt 13 évet mégis fog számítani. Az ellenmondást még növeli, hogy lehetetlen miszerént Ahabnak Benhadaddal szövetségben viselt haborúja, ugyanazon évbe essék a Benhadad ellen vívott harczczal, melyben Ahab elesett. Eszerént azt

*) II. Kir. XIII. 1. ugyan 17 évre tétetik uralkodása, de ugyanott mondatik, hogy az judai Joas 23. évében kezdődött, XIII. 10. pedig hogy ugyanannak 37. évében végződött; ez adat kétségtelenül helyesebb.

**) Ezen évnek felel meg az, mely az assyriai kánonban Dayán Asúr nevével jelöltetik, s melyben az alább idézendő assyriai okmány szerént a csata vívatott.

***) Uralkodása 18. vagy Binlidani évében. Schrader. Die Keilinschriften und das alte Testament 107. és 311. lap.

kell feltenni, hogy Ahaszja és Joram uralkodásai kevesebb időt foglaltak 13 évnél.

Ahaszja uralkodása II. Kir. I. szerént, judai Jozafat 17' évétől ugyanannak 18-áig terjedt s e szerént csak 1 évre volna tehető. Joraméra nézve létezik egy a többieknek ellenmondó adat*), mely szerént az judai Joram 2. évében kezdődött volna. Ez adat tehát 7—8 évre határozná meg uralkodását, a mennyiben annak vége judai Ahaszjaéval esik össze, ki nem egész egy évig, míg judai Joram nem egész 8 évig uralkodott volna. Ez adat, ily alakban természetesen nem lehet helyes, minthogy izraeli Joram és judai Jozafat, uralkodásuk egy részében, mindenesetre egykoruak voltak, mi biztosan következik a moabi Mésa elleni közös hadjáratból. De az assyriai forrás tanusága, mely Joramnak uralkodását, a bibliában különben felvett tartamnál rövidebbre felvenni kényszerít, azon feltevésre késztet, hogy a Királyok könyveinek szerzője, egyik forrásában 7 évre határozottnak találta izraeli Joram uralkodását s az idézett helyen, a synchronismus felállításában ehhez tartva magát, izraeli Joram és judai Ahaszja egyidejű halálától számítva visszafelé, judai Joram 2 évéhez jutott. Ezen adat a biblia egyéb adataival ellenkezik, de miután másrészt az assyriai kánonnal megegyezik, ez, tekintve a bibliai chronologia rettentő zavartságát, nem támadhatja meg annak hitelességét.

Joram uralkodását tehát 7 egész (8 befejezetlen) évre kell feltételezni, a más helyen neki tulajdonitott 12 év helyett. Különben a 12 év, a másik felállitott synchronismus szerént (Josafat 18. — Ahaszja vége) sem helyes, mert eszerént 16 év jönne ki. Mint látható, itt a zavar felette nagy s a sok ellentétes adat közül okvetlenül az választandó, mely az assyriai kánonnal leginkább megegyez. Joramra tehát 7, izraeli Ahaszjára, a judai synchronismus értelmében 1 évet véve fel, vissza felé számítunk Pekahnak fent megállapított uralkodásától:

Menahem	1. éve . . .	746
Jerobeam	1. » . . .	787

*) II. Kir. I. 17.

Joas	1. éve . . .	803
Joahas	1. » . . .	817
Jehu	1. » . . .	845
Joram	1. » . . .	852
Ahaszja	1. » . . .	853
Ahab utolsó éve . . .		853

Mint látható, az assyriai kánon által 854—842- őn belől megkivánt módositás teljes összhangba hozza a két chronologiát 854-től 746-ig, minélfogva a biblia közbe eső számai igazoltaknak tekinthetők.

Ahab utolsó éve e szerént az, mely az assyrok ellen vívott csata éve után következik, mi a fentebbi számítások valószinűségét még növeli: 1-ör, mert a II. Kir. XXII. 1. szerént Benhadad és Ahab közt a jó viszony csak 3 évig tartott; ha tehát 854-ben szövetségesek voltak, úgy a szövetség felbomlása, a közöttük folyt háború és Ahab halála, szükségkép e 3 év: 853, 852 és 851 valamelyikébe esik. 2-szor, mert magában is valószinü, hogy a Benhadadra nézve nem kedvezőleg kiütött háború hozzájárult, hogy a szövetséget neki Ahab felmondja, kinek mint kevésbbé érdekelt félnek, hadereje alkalmasint kevésbbé tette volt ki magát, s igy kevesebbet szenvedett, mint amazé. Ahab tehát azonnal megragadta az alkalmat, hogy a meggyengültnek hitt szomszédtól fegyverrel visszaszerezze az elfoglalt izraeli részeket, melyeket Benhadad a szövetség daczára sem adott volt ki.

Eszerént az izraeli chronologia Ahabtól az ország elpusztulásáig:

Ahab	875—853
Ahaszja	853—852
Joram	852—845
Jehu	845—817
Joahas	817—802
Joas	802—787
II. Jerobeam . . .	787—746
Szaharja	746-ban
Sallum	746-ban
Menahem	746—736
Pekahja	736-ban
Pekah	736—729
Hosea	729—721

Hogy Hosea utolsó éve azaz Samaria elpusztulása 721-be esik, azt assyriai forrásokból tudjuk.*) Miután a biblia szerént a város Hosea 9. évében foglaltatott el az assyrok által, ebből is kitünik, hogy ezen király 1. és Pekah utolsó évét helyesen tettük 729-be.

Az Ahab előtti királyokra nézve az assyriai kánon ellenőrködése megszünik; a biblia maga itt nem tartalmaz jelentékenyebb ellenmondást. Az adott számokat tehát el lehet fogadni:

I. Jeróbeam	931
Nadab	911
Baesa	910
Ella	887
Omri	886
Ahab	875

Áttérünk Judára. Ha feltesszük, hogy az izraeli chronologiának fentebbi helyreállítása megfelel a valóságnak, úgy a judainak helyreállításához, a most már kettős alapon (az izraeli és az assyriai egykoruságok) bátorságosan foghatunk.

A bibliai koradatok judai Amázia és Azazja s izraeli II. Jeróbeam és Pekah idejére nézve számos, eddig megfejthetlen ellenmondást tartalmaznak, melyeknek magyarázata csak abban található fel, hogy a Királyok könyveinek szerkesztője, valamelyik király uralkodása idejére nézve már hibás adatot talált, s ez neki a synchronismus nem egyezése folytán feltünvén, az ellenmondást kiegyeztetni igyekezett a párhuzamos uralkodásokon való faragás által, de biztos utmutatója ebben nem lévén, csak roszabbá tette a dolgot s valóságos tömkelegbe jutott, melyből többé nem tudván kibontakozni, nagyobb zavarban hagyta a chronologiát mint találta volt.

E zavarok kiderítésére, részben talán első okaira, rávezetnek az assyriai adatok. Ugyanis Tiglath Pilezár egy inscriptiója szerént judai Azarja 738-ban még élt, míg 733 és 732-ben már Ahasznak kellett uralkodnia, mert ez időbe esik

*) Szárgon évkönyvei e király 1. évébe helyezik.

Tiglath Pilezár hadjárata Damascus ellen.*) Sőt miután e király syriai hadjáratai már 734-ben kezdődnek, Ahas uralkodása sem eshet később, mert Pekah és Rezin nem támadhatták meg őt akkor, mikor az assyriai had rajtuk volt. E szerént Azarjah és Ahasz közt csak 4 év lehetett, míg a biblia Jothamnak, ki köztük uralkodott, 16 évet tulajdonit. Eszerént 13 évvel van meghosszabbitva ennek ideje épen úgy, mint az egykorú Pekahé, (mely 7 év helyett 20-ra van téve). Az utóbbi, nézetünk szerént, csak a synchronismus által követelt consequentiája a Jotham uralkodása meghosszabbittatásának. Ez pedig félreértésből ered: Mondatik ugyanis**), hogy Azarja bélpoklos lett, s ez időtől kezdve kivül lakott a városon, elkülönitve egy házban s a *király helyett fia Jotham intézte a királyság ügyeit s itélt a nép felett. Igy élt Azarja holta napjáig.* Ezekből világosan kitünik, hogy Azarja uralkodásának utolsó részében egy rex és egy regens létezett, valódilag tehát két király. Egyik, kinek neve alatt és jogczimén folyt az uralkodás, a másik, ki a hatalmat tényleg gyakorolta amannak nevében. Hogy ez állapot hány évig tartott, nem mondatik a királyok könyveiben. De azon fent érintett körülménynyel hogy Azarja halála s Ahasz trónra lépte közt nem múlhatott el több négy évnél, ezt összevetve, szeréntem kitünik, hogy Jotham 16 esztendejébe be vannak számitva azok is, melyek alatt atyja nevében uralkodott. Ennek halála II. Kir. XV. 27. szerént Pekah első és XV. 32. szerént Pekah második évébe esik. Itt a kettő közt az ellenmondás igen csekély és nem támadja meg az adat hitelességét. Számításunk szerént (l. fent) Pekah 1. éve 736. Ha Azarja tehát ez évben halt meg s Jotham ekkor kezdett uralkodni, úgy 736-tól 734-ig azaz két egész vagyis 3 be nem fejezett évig uralkodott egyedül, atyjával együtt pedig 13 évig. Hogy mint név szerént is király, ily rövid ideig uralkodott, ez megmagyarázza, hogy uralkodásáról oly keveset szól a biblia. A királyok könyve ajtatossága mel-

---

*) Ez adatokra nézve, l. Schrader, Die Keilinschriften. 118. lap a ***) jegyzetet és ugyane mű végén mellékelt évsorozatokat (Die assyrischen Verwaltungslisten) hol Bildanil évében (734) egy palesztinai, a két következőben damaskusi hadjáratok jegyeztetnek.

**) II. Chronika XXVI. fej.

lett csak azt emliti, hogy egy kaput épitett, a krónika pedig röviden mondja, hogy az ammoniakat meghóditotta, s ezek *az első, a második és a harmadik évben adót fizettek* neki. Hogy három év s több nem említtetik, igazolni látszik azon feltevésünket, hogy uralkodása 3 (habár nem teljes) évre terjedt ki.

Ezek szerént Azarja utolsó esztendejéül 736 veendő fel. Uralkodásának tartama II. Kir. XV. 2. ötvenkét évre tétetik. De ezenkivül még két, az idézettel s egymással is ellenkező adat létezik arra nézve: II. Kir. XV. 1. szerént első éve egyez Jerobeam 27. évével, XIV. 17. szerént pedig ugyanennek 16. évével. Az elébbi szerént uralkodása 26—28 évig (Jerobeam és Szacharja együtt 15+Menahem 10+Pekahja 2+Pekah 1=28; vagy ha Pekahja ideje, mint fent láttuk, megrövidítendő nehány hónapra, 2 évvel kevesebb) az utóbbi szerént 37—39 évig tartott. Az elébbi, tekintve, hogy Azarja 16 éves korában lépett a trónra s hogy 13 évvel halála előtt már felnőtt fia volt, ki az uralkodás gondjait átvehette, rövidnek látszik, míg a második e tekintetben is valószínűbb s másrészt igazolva van a II. Kir. egy másik chronologikus adata által is, t. i. XIV. 23. mondatik, hogy Jerobeam judai Amázia (Azarja atyja, kinek uralkodása 29 évre van téve) 15. évében lépett a trónra. Tehát Amázia utolsó és Azarja első éve e szerént is Jerobeamnak 15. vagy 16. évébe esik. A két adat egyezése s másrészt az általuk szabott kormánytartam valószinüsége, valamennyi versió közt ezt érdemesítik legtöbb hitelre. Elfogadjuk tehát azon adatot, hogy Azarja 1. éve Jerobeamnak 16-áéval egyez. Ez fentebbi számításunk szerént 772. Az Azarja előtti három uralkodás közől Amáziáé és Athaljáé a synchronismusokkal megegyezőleg van 29 és 6 évre téve (XI. 4., XII. 1., XIV. 2. és XIV. 1. összehasonlítva XIV. 17. és 23-mal) s ennélfogva kétséget nem költ. A középső azonban judai Joasé tévedésből van 40-re téve. Ugyanis 1. éve 7. ével, utolsó éve Joas 2. vel (XII. 1. és XIV. 1.) egyezett. Ez, feltéve, hogy XIII. 1. mely szerént izraeli Joahasz 17 évig ült volna a trónon, helyes volna, egyeznék a synchronismussal u. m.:

Jehu	7-étől	28-áig	=	22 év
Joahas	1-jétől	17-éig	=	17 »
Joasz	1-jétől	2-áig	=	1 »
		összesen		40 év.

De a II. Kir. XIII. 1. és 10. mint fent láttuk, igazolt adata szerint, izraeli Joahas judai Joasnak 23. évétől 37-ig s így tehát 14 egész vagyis 15 nem egész évig uralkodott. Ez adat azért érdemel különös hitelt, mivel az izraeli Joahasz uralkodása mindenesetre egészen belől esvén júdai Joaszén, a koregyezés könnyen volt ellenőrizhető. Miután e szerént Joahasz nem 17 befejezettlen, hanem 14 befejezett vagyis 15 befejezettlen évig ült a trónon, Jehu 7. és izr. Joas 2. éve közt is nem 40, hanem 38 (nem teljes) év folyhatott le. Hogy pedig júdai Joasnak mégis 40 év adatott, épen a Joahaszt illetőleg becsúszott hiba következménye, melyhez a júdai chronologia hozzá idomíttatott. Azarja eldődeinek évei tehát 6+38+29. Azarja 1. évétől visszaszámítva lesz:

Athalja	845—839
Joas	839—801
Amázia	801—772
Azarja	772—736
Jotham	736—734

Athalja 1. éve, mint a történet szigorúan követeli, megegyez Jehu 1. évével.

Fentebbiek szerént Jotham követőjének Ahasznak 1. éve 734; ha tehát 16 évig uralkodott, mint II. Kir. XVI. 2. mondatik, úgy utóda Hiskia 718-ban lépett a trónra. Ezen adat helyességének ellenőrzéséül számítsunk visszafelé Júda elpusztulásának idejétől, mely biztosan meg van határozva II. Kir. XXV. 27. és Jeremiás LII. 12. összhangzó bizonysága által:

Hiskia	29 évig
Menasse	55 »
Ammon	2 »
Jozia	31 »
Jojakim (Joahassal) .	11 »
Zedekia (Jojachinnal)	11 »
összesen .	139 évig
Az elpusztulás éve .	586
Eszerént .	725

lenne Hiszkia első éve. Az eltérés tehát csak 7 év, mi, tekintve,

hogy mily különbözök a kiindulási pontok, közeli találkozásnak mondható. Még közelebbi lesz az pedig, ha tekintetbe vesszük, hogy a királyoknak fent összeadott évszámai, mind a bibliában szokásos rendszer szerént vannak felvéve, azaz a megkezdett év számolásba van téve, épen úgy, mint a befejezettek. A fentebbi 6 uralkodásnál, ez 3 évnyi többletet fog eredményezni s ekként Hiskia első éve 722-be teendő. Ekként a kimutatott eltérés leolvad 4 évre. Ez habozás nélkül Ahas uralkodásából számítandó le, mert ha Hiskiáéból vagy a későbbi királyokéból számíttatnék le, úgy Hiszkia trónralépte Samária elpusztulása után, ez esemény pedig Ahas idejébe esnék, míg a II. Kir. úgy látszik biztos tudatával bir az ellenkezőnek, mely tanúság — különben tekintet nélkül a synchronismust ott közelebb meghatározó számokra — nem vethető el. Ahas uralkodott e szerént 734—722, tehát 12 egész évig. A királyok könyvének 16 éve egész években úgyis csak 15-nek lévén számítható, az eltérés 3 lesz.

A kiegészítések rovására levont 3 évet Hiszkia, Manasse és Józsiásnál számítva le, következő lesz a judai királyok chronologiája Athaljától Zedekiáig:

Athalja	845
Joas	839
Amária	801
Azarja	772
Jotham	736
Ahasz	734
Hiszkia	722
Manasse	694
Ammon	640
Józia	638
Joahasz	608
Jojakim	608
Jojachin	597
Zedekia	597
Jeruzsálem elpusztulása .	586

Az Athalja előtti királyok közől az utolsó Ahaszja, izraeli Joram utolsó évében kezdte és végezte is rövid uralkodását, tehát 845-ben. Elődének, Joramnak a biblia 8 évet

tulajdonit, de ez adat nem lehet helyes, mert uralkodásának vége izraeli Joram utolsó évébe esik, kezdete pedig ugyanezen király 5. évébe. Ez pedig az assyriai kánon tanúsága szerént nem uralkodhatott tovább 8 évnél, s így, miután e mellett izraeli Joram utolsó évében hely volt még Ahaszja uralkodására is, judai Joramé csak 3 évig tarthatott s 848-ban kezdődött; hogy II. Kir. VIII. 17. az 8 évre van téve, ez összefügg az izraeli Joramot illetőleg elkövetett hibával s a synchronysmus fentartására volt szolgálandó. Megjegyzendő, hogy a judai Joramnak tulajdonitott szám (8 nem egész vagy 7 teljes év) épen az, mely izraeli Joramot illeti meg. Lehetséges, hogy a név azonossága folytán az egyikre vonatkozó szám a másikra értetett, mi azután az időegyeztetés által maga után vonta a másik korának meghosszabbítását.

A régibb királyok számai összevágólag közöltetnek. E szerént az Athalja előtti királyok chronologiája lesz:

Rehábeam	931
Abiam	914
Assza	912
Joszafat	872
Joram	848
Ahaszja	845
Athalja	845

Az arami királyok kora egyedül a zsidó és assyriai synchronismusokból határozható meg.

Egyéb datumok, amennyiben meghatározhatók, az események tárgyalása közben fognak meghatároztatni, a melyre ezennel áttérünk.

Izrael népének politikai fejlődése, ha így nevezhetjük hatalomra vergődését, felette gyors volt. Miután századokon át teljes állami egység nélkül, most testvérharcz közt, most leigázva, hol mint egyik, hol mint másik szomszéd nép martaléka, élt az igéretnek vérrel szerzett földén, Sámuel és Saul alatt különböző törzsei közt az állami kötelék végre erősebb kifejezést nyert; a nélkül azonban, hogy a tömörülés hatása a szomszédokhoz való viszonyban feltünőbben érvényesült volna. Saul alatt a legnagyobb erőfeszítéssel és sokszori véres vereségek közt küzdvén függetlenségeért, ennek utóda, Dávid alatt

egyszerre hóditóvá lesz. És hóditásai, tekintve az ország kiterjedését, melyből kiindultak, a népnek, mely azokat teljesitette, lehető számát, kiállják a versenyt a legnagyobb hóditó nemzetek cselekedeteivel. Az anyaországhoz, egy emberélet alatt, tartományok csatoltattak, melyek együttvéve azt, területi kiterjedésre legalább ötször, valószinűleg többször felülmulták, míg a népességet illetőleg, nincs ok feltenni, hogy kevésbbé sürüvel birtak volna, mint a terület, melyet a hóditók laktak. A nép, melynek legdélibb szállásai a holt tenger déli csúcsával állottak egy szélességben, míg a legéjszakiabbak a Jordán forrásain túl nem terjeszkedtek, míg a terület szélessége még sokkal csekélyebb volt, a mennyiben a földközi tengertől ekkor valószinűleg még teljesen el volt zárva s a Jordánnak keleti partjára csak ennek felső részében nyult át; a nép, mely e területen megfért, magvává teszi azt egy birodalomnak, mely a veres tenger éjszakkeleti öblétől az Eufratig terjeszkedik. S erre elég volt Dávid uralkodásának ideje, melyet a biblia 40 évre tesz, de mely valószinűleg rövidebb volt.

E gyors emelkedést, melyet a hellén Thébáéhoz Epaminondas idejében lehetne hasonlitani, mint ennél, épen oly gyors hanyatlás is követte. Már Dávid utóda, Salamon alatt óriási léptekkel kezdődött az, amennyiben a hóditások legfényesebbike s legfontosabbika, mely legtöbb vérbe is került, elszakadt a birodalomtól.

Kanaántól éjszakra, a Libanon s az Eufrat közt, egy nép lakott, mely az Eufrat bal partjáról jőve, aligha sokkal elébb, talán később mint a zsidók Kanaánt, foglalta volt el e területet. Az aramiak, szemiek mint a zsidók, számra talán túlhaladhatták ezeket, mi az általuk lakott nagyobb területből s a nagyobb szerepből, melyet később a történetben játszottak, következtethető.

Dávid idejében már jelentékeny, szomszédaik által rettegett hatalomra vergődtek volt. Hogy politikai teljes egységet képeztek, nem tudható, de annyi bizonyos, hogy Hadad-Ezer király, ki székhelye után zóbainak neveztetik, ha nem volt közvetlen fejedelme összes törzseiknek, hegemoniát gyakorolt felettük. Zoba mellett másik legjelentékenyebb városuk a régi, később oly fényes Damascus volt. Hadadezer ha-

talmáról fogalmat ád, hogy míg egy részről uralma kiterjedt az Eufrat keleti partjára, Mesopotámiába is, más részről éjszaknyugoti szomszédjaként, Hamath várost fenyegethette, melyet az arámiaktól még független, valószinűleg más eredetű, talán hámi nép, lakott még ekkor.

A kis ammoni nép, Dávid által megtámadtatva, az arámiakhoz folyamodott segítségért. Ez volt eredete a harcznak, mely a hatalmas Hadad-Ezer teljes megveretésével s az aramiaknak meghódításával végződött. A gyengébbik nép teljes győzelme csak Dávid hadvezéri geniusa által magyarázható. Példák, hogy *egy* ember egyénisége valamely nemzetet magasan felébe emel az anyagi ereje és politikai képessége által kijelölt szinvonalnak, gyakoriak a történelemben.

Az aramiak, talán legéjszakibb s mindenesetre az Eufraton túl lakó törzseiket kivéve, Izrael birodalmához csatoltattak, s Hadad-Ezer kincsei Dávid tárába vándoroltak. A tartomány, melyet Izrael ez által nyert, kiterjedésre tetemesen felülmulta Kanaánt s értékre valamennyi egyéb hódítást. Az új birodalom általa nyerte legfőbb fényét. Elszakadása tehát nagy lépés volt a hanyatlás útján.

Történt az Salamon idejében és pedig, mint nehány körülményből kitünik, uralkodásának nem végső részében. A körülmények, melyekből ez következtethető, ezek:

Az aramiak vezére Rezon, ki a lázadás zászlaját Damascusban kitűzte, még Hadad-Ezernek egyik hadi tisztje. Salamon utolsó éveiben tehát igen is koros lehetett, ha átaljában élt.

Továbbá mondatik, hogy Salamon alatt izraeli kereskedők jártak Egyiptomba lovakat vásárolni s hoztak lovakat Salamonnak és Aram királyainak s a khetiek királyainak. E szerént Salamon idejében már létezett egy consolidált arami királyság, mely Izraellel békében élt, s eléggé hosszas ideig létezett Salamonnal egykorulag, arra, hogy külkereskedelme egy ágáról, melyet Izrael közvetített, említés tétessék. Ezek nem férnek össze azon feltevéssel, hogy Salamon utolsó éveiben lázadt volna fel Aram.

Végre Damascus elszakadása összeköttetésben említtetik Edom elszakadásával, mely ismét Izrael elleneinek a

Dávid és vezére Joab halála által megnőtt bátorságával hozatik összeköttetésbe. Joab pedig Salamon uralkodásának kezdetén öletett meg.

Salamon uralkodásának tehát hihetőleg első felében történt, hogy Hadad-Ezernek volt hadi tisztje Rezon, arami harczosok élén kiűzte Damascusból a zsidó őrséget s alapitójává lett azon ujabb arami királyságnak, mely székhelye után damascusinak (noha a bibliában nem) is neveztetik. Rezonról az idézett helyen az mondatik, hogy Salamonnak ellenese maradt éltefogytiglan. Ez nem úgy értendő, mint ha nyilt háborúban lettek volna mind végig, minek ellentmond a fent érintett kereskedelmi viszony. Úgy értelmezendő e mondat, hogy Salamon nem foglalta többé vissza Damascust s éltefogytiglan kénytelen volt azt s benne Rezon házát, mint független szomszédot türni.

Damascus elszakadásának következménye volt nézetem szerint az is, hogy Salamon az arab sivatagban egy várost, Tadmort, a későbbi Palmyrát épitette. Kereskedelmi, talán politikai okok, talán merő dicsvágy is kivánatossá tették előtte, hogy Izrael ne legyen teljesen elvágva az Eufrattól, melyet Dávid hóditásai megérintettek. A rendes út Damascus felé vezetvén, s ennek elszakadása által el lévén vágva, ujat kellett keresni, mely csak a sivatagon át vezethetett, Közbeeső állomásul, kies oázban, épittetett Tdamor. Itt megpihenhettek az Egyiptomból vagy Elath és Azion-Gaber veres tengeri kikötőkből az Eufrat gazdag vidékeire törekvő karavánok, és Salamon, ha egy nagy darab sivatagot, melyben neki hódoló vándor törzsek barangoltak, birodalmához képzelt, még mindég elmondhatta, hogy az a nevezett folyóig terjed, mint atyja Dávid idejében.

Ennél is nagyobb jelentősége volt Thadmornak, ha áll, mit nevezetesen II. Kron. VIII-ból következtethetni, hol Hamath tartomány és város mint Salamon birtoka ismételve emlittetik, s e mellett annak egyéb, Izraelen kivűli tartományai is, míg Damascus egy szóval sincs érintve. Ez azon gondolatot költi, hogy Hamath Izraelhez tartozott, még Damascus elszakadása után is. Ha a földképre tekintünk, ez nem szól e gondolat valószinüsége mellett, mert Damascus egye-

nes vonalban esik Hamat és Izrael földe közt. Mindamellett a dolog nem lehetetlen, ha Thadmort nem csupán kereskedelmi, hanem katonai állomásnak is tekintjük; innen Hamathot függőségben lehetett tartani Damascus birtoka nélkül is. Ez esetben azonban az utóbbinak, mint államnak, határai meglehetős szűkek lehettek ez időben, főleg kelet felé. A Rezon fellázadásáról szóló helyek egyébiránt nem is teszik szükségessé azon feltevést, hogy Izrael már ekkor elvesztette volna minden éjszaki hódításait. Valószinű tehát, hogy Rezon, miután sikerült neki Damascust, hihetőleg meglepés utján elfoglalni, e felette erős várban s az Antilibanon hozzájárulhatlan völgyeiben megfészkelve magát, ellenállott az izraeliek fegyvereinek, a nélkül, hogy ekkor még elég erős lett volna uralmát kelet felé, a sikságban messzebb kiterjeszteni.

Némileg hasonló körülmények közt képzelhető a másik veszteség is, mely Salamon birodalmát érte. Hadad, az edomi királyfi, ki hazáját fellázította a zsidó uralom ellen, »ellenese maradt Salamonnak éltehossziglan.« Ez annyit jelent, hogy nem győzetett le, legalább teljesen. Miután azonban Salamon birta Elath és Azion-Gaber verestengeri kikötőket, honnan hajói Ofirba jártak aranyért és elefántcsontért s így a közbeeső terület sem lehetett idegen kézen, szükségkép következik, hogy Idumeának Judával határos része nem veszett el és hogy Hadad csak a Moabtól egyenesen délre eső részében a köves Arábiának tarthatta magát, a Szeir hegység sziklafészkeiből daczolva Salamon hatalmával, s innen hihetőleg rabló-járatok által nyugtalanítva a szomszéd területeket.

Ez lehetett a birodalom állása, mikor Salamon meghalt. Még mind elég fényes volt az s a nép egyessége és az uralkodó eszélye együtt tarthatták volna még egy ideig. De Salamon fia és utóda, Rehabeam, tapintatlan gőg és igazolatlan elbizakodás által felcsapó lánggá szította az izraeli törzsek communitásában régen lappangó szikrát. Efraim, a törzseknek valamikor legjelentékenyebbike, mely a többi felett hegemonia gyakorlására gondolta magát jogosultnak, rég irigyen nézte, hogy Dávid trónrajutása s Jeruzsálemnek székhelylyé való választatása által a vezérszerep Judára ment át. Sala-

mon pazar udvartartása is, a népeire rótt áldozatok által, elégületleneket költött mindenfelé. E mellett úgy látszik, hogy egy szomszéd nagyhatalom, mely nyugtalanúl nézhette Izrael csodás felvirágzását, fondorlatai is befolytak az ügyek menetére.

Egyiptomnak kétségtelenül már benn volt keze az edomi zavarokban, Hadad szereplésében is. Ez utóbbi, miután honának Dávid által történt feldulatásakor hívei mint gyermeket megmentették s Egyiptomba vitték,az akkori Pharao udvaránál nevekedett s utóbb sógorává lett annak. Innen, s valószinűleg titkon, segélyt vive magával, ment Dávid és Joab halála után vissza honába, a lázadás zászlaját kitüzni, mi azonban nem gátolta, hogy a Pharao és Salamon közt a viszony, külsőleg, jó maradjon.

Ugyancsak Egyiptomban és a Pharao oltalmában élt Salamon haláláig Jerobeam, egy nagytekintélyű efraimita, ki e törzsnek egy ideig kormányzója is volt, de midőn értésére esett Salamonnak, hogy pártütésen töri fejét, menekülni volt kénytelen. Most Salamon halálakor honosai visszahívták, hogy erélyes szószólójuk legyen a trónörökösnél, kitől terheik könnyítését követelték. Ennek gőgös válasza eldönté a dolgot; Efraim s vele kilencz más törzs, felmondá az engedelmességet Dávid házának, Jerobeamot választva királyúl. Rehabeam, kinek egészen csak Juda, igaz a törzsek legnagyobbika s legnépesebbkike, s Benjamin egy része maradt, gyengesége érzetében meg sem kisérlé fegyver erejével tartani fenn trónja integritását.

Mikor valamely népnek kebelében,mely másokat leigázott, belviszály vagy állandó szakadás üt ki, természetszerű, hogy a leigázottak ebben alkalmat látnak szabadságuk visszanyerésére, s legtöbb esetben igazolva lesznek e feltevésükben. Igy lehetett ez esetben is. Salamon halála maga is nyugtanságokat idézett volna elő a tartományokban; az uralkodó néptest felbomlása pedig épen elkerülhetetlenné tette azokat, melyek elnyomására a két új, még nem consolidált s egymás ellen boszút forraló zsidó állam,most nem vállalkozhatott.Damascus kiterjeszthette hatalmát a nagy pusztáig, elvágva Izraelt az Eufrattól s minden éjszaki tartományaitól. Edom is teljesen felszabadulhatott,

ekként elvágva Judát a veres tengertől, mert sem Rehabeam, sem fia uralkodása alatt az ofiri hajózásról nincs szó. A zsidók tehát teljesen vissza voltak szorítva saját határaik közé. Legfeljebb talán Ammon és Moab maradtak, habár benszülött fejedelmek alatt, hübéri viszonyban Izraelhez. A philisteusok, kik Dávid által ugyan nehány csatában megverettek, de meghóditva sohasem voltak, most annyival is inkább függetlenek, Judát a földközi tengertől is teljesen elválasztották.

A két testvér-állam, egyébiránt nem hogy szövetkezett volna az elveszett hóditásoknak visszaszerzésére, hanem ellenkezőleg, egymás ellenében olyanokkal lépett szövetségre, kiket közös ellenségül kellett volna tekinteniök. Míg Rehabeam Izrael ellen, ennek éjszaki szomszédjával, Damascussal kötött egyességet, addig Jerobeam régi pártfogóját, a Pharaót birta rá, hogy seregeit átküldje Judába, pusztítani és rabolni. Rehabeam e tulnyomó erőnek nem tudott ellenállani, s az egyiptomiak bevették Jeruzsalemet, honnan a Salamon által gyüjtött roppant kincseket magukkal vive távoztak, állandó hóditás úgy látszik nem lévén szándoka a pharáónak.

Ez esemény, a Királyok I. könyve szerént, Rehabeam 5-ik évében, számításunk szerént tehát 927-ben történt. Különben ez adat, mint a bibliának minden régibb, más forrás által nem igazolt chronologikus adatai, kevés hitelt érdemel.

Damascusban Rehabeammal és Jerobeammal egyidejüleg, I. Kir. XV. 18. szerént Tabrimon uralkodott, a Rezon fia. Az idézett helyen Tabrimon ugyan Hezion fiának neveztetik. Azonban Ewald*) helyesen sejti, hogy ez tollhiba Rezon helyett. Valóban a kor egyezése s a modor, melyben I. Kir. XI. 24. Rezon uralkodásának megalapítása — mint valami állandó, későbbre kiható, tehát dynastia alapítása — említtetik; továbbá a két név közt, főleg zsidó betükkel irva, csekély különbözet, e sejtelmet biztonságra emelik. Ezen Tabrimonról csak annyit tudunk, hogy Rehabeammal szövetségben állott,*) mely szövetség csak Izrael ellen lehetett irányozva.

*) Geschichte des Volkes Israel. Göttingen, 1864—1868.

**) Ez következik I. Kir. XV. 19-böl, hol Assza az apák szövetségére hivatkozik.

Azon nagy hatalom azonban, melylyel később Tabrimon utóda egyszerre fellép, valószinűvé teszik, hogy Aram e király alatt erősödött és növekedett. Ha Rezon uralma még csak Damascusra s az Antilibanon völgyeire szorítkozott, úgy utódának jutott a szerep, azt messzebb kiterjeszteni kelet és éjszak felé, miut án az akadály, mely e terjeszkedést elébb nem engedte, a zsidó nagyhatalom, ekkor már nem létezett.

Judában Rehábeámot 914-ben fia Abiám, Jerobeámot Izraelben 911-ben fia Nadab követte, mindkettőnek uralkodása igen rövid volt s nem nyujtott tárgyat a történet vésőjének. Abiámot testvéröcscse Assza követte 912-ben, Izraelben pedig véres forradalom fosztotta meg a tróntól Jerobeam családját.

Nadab megöletett s gyilkosa Baësa lépett a trónra, végkép kiirtván Jerobeam ivadékait. Baësa erélyes nralkodó volt, mit leginkább onnan következtethetni, hogy alatta az Izrael és Juda közt már az elébbi királyok alatt létezett ellenségeskedés az ő kezdeménye folytán, tettlegesebb kifejezést nyert, a nélkül azonban, hogy Izraelre nézve kedvező lett volna az eredmény.

Mint az elébbi királyok idejében, úgy most sem nyílt háborúban, véres csatákban s egyik vagy másik fél leveretésében nyilvánult az ellenségeskedés, — erre ez ideig úgy látszik egyik félnek sem volt kedve — hanem bosszantásokban, nyugtalanításokban; csak azzal a különbséggel, hogy Baësa erre hatályosabb módot talált fel, mint eldődei, midőn szorosan Júda határán felépítteté Ráma várát, innen folytonosan fenyegetve Juda közel eső vidékeit, s háborgatva, lehetlenné téve a biztos közlekedést martalóczai által, kik rabolva s pusztitva portyázhattak Juda éjszaki részében, egyedűl a körülfalazott városokat kimélve meg; ha ellenállásra tetemesebb erő gyült össze, visszavonultak az újon épitett várba, hogy később, annak szétoszlása után újra előtörjenek.

E szorongattatások közt Juda királya, Assza, Damascushoz folyamadott segélyért. Itt ekkor Benhadad, e néven első, a Tabrimon fia uralkodott, Az arami állam hatalma ez időben már jelentékeny lehetett, hogy Assza teljesen megbizva abban, ha megnyerhetné, összeszedett minden aranyat

és ezüstöt, úgy azt mi Jehovának volt szentelve, valamint a királyi kincstárban létezőt és elküldte ajándokul Benhadadnak, emlékeztetve őt a szövetségre, mely ennek atyja és saját atyja közt létezett volt s kérve annak megujítását. Az arami király készségesen engedett a meghivásnak, hihetőleg kevésbbé a küldött ajándékok által indíttatva, mint országának erőteljes kifejlődése által ösztönöztetve szomszédai megtámadására s ez alkalmat megragadva. Beküldte tehát csapatait Izrael földére, melyek pusztítva járták be az éjszaki törzseket. Assza említett lépése szerencsésnek bizonyult, első eredménye lévén, hogy Baësa oda hagyta Rámát, úgy hogy a judaiak nem csupán lerombolhatták, hanem az anyagot, melyből falai épülve voltak, még el is hordhatták saját földjükre, két erődöt építve abból. Hogy Baësa azután mint végzett Benhadaddal, arról hallgat a biblia, de valószinű, hogy Izrael ha területéből nem is veszített, de elismerte Damascus felsőbbségét.

Baësát 887-ben fia Ella követte; de már 886-ban Baësa családja azon sorsra jutott, melyre Baësa maga Jerobeámot juttatta volt. Az izraeli sereg vezéreinek egyike, Szimri, leölte Ellát minden testvéreivel s rokonaival együtt. De ő maga is csak egy hétig bitorolhatta a rabolt koronát, mert a hadsereg ellene fordult, és Omrit a fővezért választotta meg királyul, Szimri pedig, midőn általa Thirzában, a királyi várban ostromoltatott, magára gyujtotta azt, halálával összekötve az eddigi királyok székhelyének elpusztulását.

Omri, kinek különben még egy vetélytárssal, Tibnivel kellett megküzdenie, minekelőtte a koronának örvendhetett, Damascus ellen nem volt oly szerencsés, mint e vetélytársak ellen. Nem csak hogy országa határain több várost kellett átengednie I. Benhadadnak, hanem még az általa az elpusztult Thirza utódául épített új, fényes és erős székvárosban Samáriában is, kénytelen volt, hódolata jeléül egy városrészt átengedni a nevezett királynak, hol damascusi követség, valószinűleg fegyveres őrség által környezve, székelt azontul.*)

*) I. Kir. XX. 34. Az illető helyet így s kétségtelenül helyesen értelmezi Ewald fentidézett művében.

Omrit 875-ben fia Ahab követte a trónon. Körülbelől ugyanez időben lehetett, hogy a damascusi Benhadadot is hasonnevü fia követte. E két királylyal, Ahabbal és II. Benhadaddal, hosszú lánczolata kezdődik a véres harczoknak a két szomszéd állam közt, melyekről a biblia körülményesebben szól, sokban őszintén, de még sem mindég egészen tiszta forrásokat követve — nem a tényeket ferditve el, de olykor hamis felfogással adva elő azokat s az indokokat másutt mutatva, mint a hol keresendők; végre pedig teljesen ignorálva még e kor eseményeinek előadásában egy tényezőt, mely pedig tagadhatlanul befolyt már, legalább közvetve s inkább kedvezőn mint kedvezőtlenül Izrael sorsára, t. i. a tigrisparti nagyhatalmat, Assyriát.

Három évvel Ahab trónra lépte után halt meg Júdában, hosszú, több mint negyven éves uralkodás után, Assza király, Salamon unokája, I. Benhadad egykori szövetségese. Őt fia Joszafat követte, ki a judai uralkodók közt egyike volt az erélyesebbeknek s a szerencsésebbeknek is.

A damascusi királyság állapota ez időben következő volt. Aram már előbbi királya alatt jelentékeny hatalomra vergődött volt. Közvetlen hatalma a Libanontól a nagy sivatagig terjedhetett, délen Izraelt és Ammont, éjszakon Hamathot és nehány alább emlitendő államot érintve határaival. Közvetve pedig e szomszédokra is kiterjedt a damascusi király hatalma. Izraelt illetőleg ezt a biblia tanusitja; a gyengébb Ammon nem kerülhetett ki hasonló sorsot. Hamathról s a többi éjszaki s illetőleg keleti szomszéd államról, ez ugyan oly bizonyosan nem tudható, de a valószinűség e mellett szól. Hamathon kivül, melynek fekvése ismeretes, Syria közbenső részében, még két jelentékenyebb állam létezett, melyet csupán az assyriai ékiratokból ismerünk: Irkanat és Szizán. Fekvésük ismeretlen, de Damascussal határosoknak kellett lenniök s így valószinű, hogy ettől éjszakra, Hamathtól pedig keletre feküdtek, noha nem épen lehetetlen, hogy legalább egyik a kettő közől, az Antilibanon és Phönicia közt, a később úgynevezett Coelesyriában volt, ha ugyan ez nem tartozott Damascus közvetlen területéhez. E három állam, több más kisebbel együtt, az ékiratokban mint Damascusnak, leg-

veszélyesebb háboruiban, állandó szövetségese említtetik. Ez ugyan akként is magyarázható, hogy a közös veszély egyesitette mind ez államokat közös ellenállásra. De a modor, melyben azok Damascus mellett említtetnek — olykor csak számláltatnak, p. o. Benhadad és 12 syriai fejedelem — mutatja, hogy amannak tulnyómó fontosság, vezető szerep tulajdoníttatik. A bibliában szintén úgy említtetik II. Benhadad, mint sok hübéres fejedelem főura: harminczkét király harczol seregében, csapataikkal. Igen természetes tehát, ha a biblia ezen hübéres királyait fellelni véljük azokban, kiket az ékiratok mint Benhadad vezénylete alatt küzdőket említenek. Fentebbieken kivül mint kisebb hübéres államok neveztetnek meg: Gua, Muszri, Uszanat, Arba. Ugyanott említtetik a bibliából ismert Ammon, sőt Aradus is, miből azt lehet következtetni, hogy Benhadad befolyása ezen phöniciai városra is kiterjedt. Hogy a hatalmasabb Tyrus és Sidon nem említetnek, ez azt bizonyítja, hogy nem a közös veszély felismerése — mert az e városokra is kiterjedt, mint későbbi korban alkalmuk lehet tapasztalni — hanem Damascus befolyása hítta egybe őket közös cselekvésre. A biblia harminczkét királya vagy nagyítása a számnak, vagy azt kell hinni, miszerént e fejedelmek kétharmada oly csekély hatalom felett rendelkezett, hogy az assyriai hadi jelentések ezért nem veszik őket tudomásul.

Ezen, részben s aránylag hatalmas hübéresek, míg az arami birodalomnak egy részt fényét s dicsőségét emelték, másrészt kevéssé szilárd alapot adtak hatalmának. Állam, melynek ereje, hacsak részben is, hübérköteles szövetségesekben áll, hüségüktől függ, mert e nélkül ellenségeit szaporítják.

Hatalmának ezen gyengéjét Benhadad érezte s orvoslását ki is tüzte czéljául. Uralkodása első idejében, midőn később elhomályosuló ege még derült volt — oda irányultak törekvései, hogy hübéreseit megfosztva tartományaiktól, ezeket közvetlen uralmába vegye. Ez, nézetem szerént, kitünik a bibliának több helyéből. Erre mutatnak először is, Ahabhoz intézett túlkövetelő izenetei, melyek annál sértőbben ismétlődnek, minél engesztelőbb az érkezett válasz s melyek világos czélja a háborút minden áron előidézni, mire ily engedelmes hübéressel szemben más oka nem lehetett, mint hogy őt trón-

jától megfossza. Erre mutat továbbá I. Kir. XX. 24. 25. hol Benhadad gyengesége okát a hűbéres királyokban látja s elhatározza őket »urak« (helytartók) által helyettesíteni.

Kövessük figyelemmel a biblia elbeszélését a Benhadad és Ahab közötti első háborúról s lássuk azután, hogy történeti eredményül mi vonható ki belőle.

Benhadad, Aram királya, összeszedte minden hatalmát s volt vele harminczkét király s lovasok és csataszekerek. Bejött pedig az országba s ostrom alá fogta Samariát. És követeket küldött Ahab királyhoz s ezt izené neki: »Aranyod s ezüstöd mind enyém, asszonyaid mind enyémek s legderekabb fiaid enyémek«. S Izrael királya felelt: »Uram király, úgy van mint mondád; én a tiéd vagyok s tiéd minden a mit birok«. Visszatérvén Benhadad követei ezt hozták: Izenetemhez képest holnap elküldöm hozzád szolgáimat, hogy látogassák meg házadat s alattvalóid házait s a mi kedves előtted az hozzák el nekem.

Erre Izrael királya elkeseredve összehivatja a nép véneit s elmondja nekik Benhadad gonosz kötekedését, ki az oly feltétlenül kifejezett hódolattal be nem elégedve, kiméletlen kézzel akar háza, családja szentélyébe nyulni, és sértéseinek fokozásául ugyanígy akar tenni az alattvalók irányában is. A vének s az egész nép a megalázó követelések teljesitése ellen szólnak, mire Ahab még mindig békülékeny alázatossággal így szól Benhadad követéhez: »Mondd meg uramnak a királynak, hogy mindent mit első izben izent nekem, szolgájának, megteszek, de mit másodizben izent, azt nem tehetem.« Viszonválaszában Benhadad esküszik, hogy porrá teszi Samariát. Most Ahabban felébred a kétségbeesés merészsége s felel: »Ki pánczélt ölt, ne dicsekedjék úgy, mint aki levetette azt.« E válasz Benhadadot poharazás közben találja; hallatára csapatait támadásra küldi, de ő maga tovább poharaz sátorában, hol a harminczkét hübéres királylyal együtt lerészegszik.

Következik a csata leirása, mely különben nem igen érthető, főleg a 230 úri ifjúnak győzelemre vezető szereplése. Azonban elég az, hogy az izraelieknek fényes győzelem tulajdoníttatik. Temérdek aramit levágnak, Benhadad pedig serege maradványaival megfutamodik.

De még nem mondà le hóditási szándokairól. Tanácsosai különféle okokat felhoznak a vereség magyarázatául s többi közt azt tanácsolják neki, hogy a harminczkét királyt távolítsa el s helyüket töltse be helytartókkal. Benhadad úgy tesz s ekként újra szervezett seregével, az első háborúra következő évben ismét betör Izraelbe. Roppant hadához képest az izraeli sereg törpének tünik fel. Mindamellett a győzelem most még fényesebb, mint első izben. Az aramiak tönkre veretnek s Benhadad maga fogságba kerül. Ahab nagylelkün fogadja, testvérének nevezi őt s reá áll az ajánlott békefeltételekre, melyek szerént Damascus most azon hübéri viszonyba lép Izraellel szemben, melyben Izrael állott Damascushoz a jelenlegi királyok apái idejében. Ez alapon a béke s a szövetség megköttetvén, Ahab szabadon bocsátja foglyát, miért őt aztán egy próféta erősen megdorgálja.

Ez elbeszélésnek, mely nehány érthetlenséget s nehány valószinütlenséget tartalmaz, elfogadható magyarázata, nézetem szerént a következő:

Elsőben is, az mi közvetlenül az elbeszélés elejére van téve, hogy t. i. Benhadad összeszedve minden hatalmát, betör Izraelbe s ostromolja Samáriát, helyesebben állna később, Ahab utolsó válasza után. Mert ha maga meg is volt győződve Benhadad, hogy feltételei elfogadhatatlanok, még sem valószinü, hogy elébb vigye be pusztító seregét egy békés szomszéd s engedelmes hübéres országának szivébe, ostrom alá vegye fővárosát s csak ekkor tudassa vele a követeléseket, melyek el nem fogadása casus belli.

E követelések olyanok, minőket csak az tesz, ki saját feltételei el nem fogadását kivánja. Olyanforma feltételek ezek, minőket Róma szabott Carthágónak a harmadik pún háború előtt, s melyeknek e háborút okvetlenül elő kellett idézniök. Ahab a legmélyebb alázattal válaszol az első és második izetre; ő kész kincstárát Benhadadéba kiüriteni, kész beismerni, hogy mindent, a mit bir, ura kegyelméből birja. Ha Benhadad czélja lett volna korlátlan uralmának elismertetése a hübérköteles király által, ennél többet nem kivánhatott. De ő be akarja küldeni embereit Ahab házába, hogy kitalálják ott, mi és ki legdrágább szivének, s ezt

rabolják el tőle. Ezen politikailag indokolhatlan kivánalom czélja nem lehetett más, mint ellenállást költeni, ezt pedig a megsemmisités czéljából. Ha Ahab reá áll, úgy kétségtelenül más, még lehetetlenebb követi azt. Ezen annyira engedékeny hübéres megsemmisítését pedig nem kivánhatta más okból, minthogy országát közvetlenül egyesitse a magáéval. Ha ez iránt még kétség maradhatna, eloszlatná azon későbbi, a harminczkét király eltávolítására vonatkozó hely, melynek ilyen magyarázatát, viszont az Ahab ellen követett eljárás támogatja.

Ahab és az izraeliek, az engesztelhetlen ellenséggel szemben kétségbeesett ellenállásra szánják magukat, s daczára az aramiak tulnyomó haderejének, győzelmet aratnak; ebben nem lehet kételkedni. Hogy az eredmény ennyire eltér attól, melyet Benhadad várt, ez egyrészt e király s a többi vezérek elbizakodásának tulajdonitandó, mely jelezve van az elbeszélésben az által, hogy nevezettek az ütközet alatt, a királyi sátorban lerészegednek. Másrészt az izraeliek győzelmét elősegitette a hegyes-völgyes vidék, mely a helyiséget jobban ismerő honiaknak minden tekintetben előnyére volt, de különösen az által, hogy az aramiak csatakocsijaikat s lovasságukat itt nem használhatták. Az arami király tanácsosai ezt később akként fejezik ki, hogy Izrael istenei hegyi istenek (csak a hegyekben birnak hatalommal) s hogy ha a sikságban mérkőzend velük az arami hadsereg, az eredmény más lesz. Az elbizakodott vezérek dőzsölése folytán fejetlen hadsereg egy része tehát hadi csel által kihozatik állásából, az előnyomult csapatok azután, valamely szük völgyben körülvétetnek és levágatnak. Azután az izraeliek váratlanul megrohanják az ily kétségbeesett támadásra elő nem készült tábort s a beállott zavarban nagy vérontást visznek véghez; a gőgös ellenség pedig futással menekül. A győzelemben kétségtelenül nagy része volt Ahabnak, kit egész története gyenge királynak, de bátor katonának mutat.

A biblia elbeszélése szerént Benhadad, minekelőtte a következő évben a támadást ismételné, a hübéres királyokat eltávolítja s tisztekkel helyettesíti. Világos azonban, hogy ily általános rendszerváltoztatás, mely az érdekelteknél bizonyosan ellenállást is költött volna, egy év folyama alatt végre nem hajt-

ható, főleg vereség szenvedése után. Ez adat csak úgy értelmezhető, hogy Benhadad valóban eltökélte azt s mint Ahab irányában, úgy más hübéreseivel szemben is megkisérelte tervei kivitelét. De itt is ellenállásra talált s eddigi szövetségesei közt általános ellenszenvet költött. Sokan, talán mindnyájan elpártoltak tőle s kitüzték a felkelés zászlaját. Igy most Benhadad Ahabbal szemközt, nem csupán hogy egyedül saját erőire utalva állott, hanem azoknak tetemes részét, bizonyosan egyéb, ellene fordult hübéresei ellen kénytelenült küldeni. Minden oldalról szorongattatva, megveretve s végre ellenségei által körülvéve, a kérelem s alkudozás terére lépett.

Egyedül igy magyarázható meg, hogy az addig rettegett ellent annyira tönkre tehették az izraeliek, mint II. Kir. idézett fejezetében van irva, ha Benhadad elfogatása nem is vétetik betüszerénti értelemben, — hanem csak körülvétetésre magyaráztatik — noha amaz sem lehetetlen. Mindenesetre azonban Benhadad, ki hadvezéri ügyesség által eddig nem tündökölt, most nagy szorultságában, felette tapintatos diplomatának bizonyult. Mert nem csak hogy koronáját megtartotta, de Damascus hegemoniáját is sikerült megőriznie. Ez kitünik abból, hogy két, békében letelt évvel később Izrael, Ammon, Hamath stb. királyai, teljes haderejükkel támogatják őt egy igen kritikus háborúban, noha ebben nevezetesen Izrael nem volt érdekelve s a támadóban inkább szabadítót, segélyt, vagy ha új urat is, de semmi esetre sem gonoszabbat eddigi ostoránál, Damascusnál, láthatott volna, — mint ezt később Jehu be is látta.

A biblia azon adata, miszerént Izrael irányában hübért fogadott, ugyanott is megczáfoltatik, midőn (a következő fejezetben) elmondatik, hogy az Izraeltől régebben elfoglalt területeket sem adta vissza. Már pedig, ha valóban meghódolt volna, mindenekelőtt bizonyosan a foglalásokat adta volna vissza. Valószinü egyébiránt, hogy Benhadad, a mig a kelepczében volt, mindent megigért, s mikor aztán kikerült abból, ujra kezdte az alkudozásokat, egyenként s külön egyezve ki ellenségeivel, egyiket engedmények által megnyerve s megnyerése által nyomást gyakorolva a másikra, s igy tovább mindaddig, mig a régi viszony helyre volt állítva. Ő maga is, egyelőre

legalább, lemondott ujitási terveiről, melyek létesitésére nem is kinálkozott többé alkalom, minthogy ezek után többnyire létéért kellett küzdenie.

A béke s a szövetség megkötése a biblia szerént három évvél történt Ahab halála előtt, e szerént 856-ban, Benhadad első támadása pedig egy évvel elébb s igy 857-ben.

Minek előtte tovább mennénk, szükséges egy pillantást vetni vissza Izrael és Juda ez idő szerénti állapotaira.

Izrael már régebben Baëza vagy Omri idejében elvesztette volt Gileád földjét, mely Manassze törzshöz tartozott, s a Jordán jobb partján, Aram határán feküdt. Különben meg volt a tiz törzs területi épségében. Ezenkivül még elismerte az izraeli király felsőbbségét (noha saját hübéres fejedelem alatt) a holt tengertől keletre lakó, leginkább júhtenyésztésből élő kis moábi nép, mely adóját gyapjuban fizette Izraelnek. Ennek kiterjedése tehát, csekély eltéréssel, ugyanaz volt mint Jerobeam idejében, ereje azonban és különösen a királyi hatalom csekélyebb, mert ennek s igy közvetve az országnak gyengitésére szolgált a vallási szakadás és a prófétáknak ez által rajongó szenvedélyességig fokozott müködése. Ez a királyi udvar s az alsóbb nép, vagy legalább ennek tulnyomó része közt mély, olykor véres zavargásokba kitörő ellenszenvet szított. Már az elébbi királyok alatt elhatalmasodott volt Izraelben az idegen istenek imádása. Ahab idejében pedig, kinek felesége Jezabel, szidóni királyleány volt, ez utóbbinak s az akaratára hajló királynak befolyása alatt, uralkodóvá lett a Bál tisztelete, mig a Jahve papjai és prófétái a királyné s pártja által minden kitelhető módon üldöztettek. Ez üldözésekért azonban a próféták, különösen a nagy elméjü és bátorságu Éliás által felbujtott nép egy izben véres elégtételt vett, lemészárolván a Bál papjait. A nevezett próféta, kinek tekintélyével maga a király sem mindég mert daczolni, habár gyakran menekülnie és rejtőznie kellett ellenségei elől, mégis oly befolyással birt, minővel előtte egy próféta sem. Müködése és figyelme, e mellett nem szoritkozott csupán Izraelre, hanem kiterjedt délen Judára és éjszakon Damascusra is, miből következtethető, hogy az itteni nép közt is, legalább időnként, némi tért nyert a Jahve-tisztelet. Még élénkebb szineket nyer a

prófétai befolyás az Éliás által utódául felavatott Elizeus vagyis Elisa személyében, kit az Izraelben, valamint Damascusban később beállott nagy változások egyik főtényezőjéül tüntet fel a biblia.

Nem szándokom itt képét adni a próféták működésének. Százszorta jobban mint képes volnék reá, megirták azt már többen, kik között csak Ewaldra utalok. De megérinteni megkellett azt, mint Izrael ekkori állapotaira nézve jellemzőt.

Judában Ahab és Benhadad kortársa a tevékeny és erényes Joszafat volt. Alatta az ország új virágzásnak indúlt. Edomot, mely részben még Salamon idejében, teljesen pedig ennek halála után elszakadt volt, visszaszerezte. Kezdetben közvetlenül csatolta azt országához, utóbb azonban hűbéres fejedelmet engedett e tartománynak. Ez következik azon két adat összevetéséből, hogy I. Kir. XXII. 48. szerént Edomban nem volt király, míg később, II. Kir. III. 9. Edom királya úgy említtetik, mint ki hadjárat alkalmával Juda zászlaját követi. Edom visszaszerzése által lehetővé vált a Salamon idejében oly nagy gazdagságot hozott ofiri hajózásokat újra megkezdeni, az ezeon-geberi kikötőből, mely Edom birtoka nélkül Judának nem volt hozzájárulható. Joszafat, minthogy saját erői a nevezett czélra nem voltak elegendők, Izrael királyával szövetkezett, akként, hogy közös költségen építtettek hajókat, természetesen az eredmény megosztása fejében. De a vállalatnak nem volt sikere, minthogy a zsidók nem értettek a hajózáshoz s a phöniciaiakat, kik Salamon idejében helyettük jártak el a vállalat tengerészeti részében, ezúttal nem nyerték meg segítségül.

Az Izrael és Aram közt 856-ban kötött egyezség után két évig, úgy látszik, teljes békét élveztek az illető országok. Benhadadnak ezalatt ideje volt megrendült hatalmát újra megerősíteni, a hadi erejében a vereségek folytán támadt hézagokat betölteni, s elpártolt hűbéreseit e viszonyba, vagy legalább azt nagyon megközelítő szövetségi viszonyba visszaédesgetni. Ez, tekintve hogy az ily hűbéres fejedelmek, e korban pártütésre nagyon hajlandók voltak, kétségkivül nehéz feladat volt és igénybe vehette minden ügyességét, de hogy

sikerült, tény; mert midőn 854-ben Chr. szül. előtt Damascus ellenében oly veszély tornyosúl, minővel szemközt e királyság még nem állott soha, a fejedelmek, nem hogy kárörvendve s a szenvedett hűbéri megalázódásért megtorlást keresve, eddigi urok ellen fordulnának, vagy legalább részvétlenűl viszszavonulnának, — ellenkezőleg mellette állanak és küzdenek. Ezt ugyan lehetne annak is tulajdonítani, hogy a veszély közös volt, s talán egynémelyiket, p. o. a közvetlen érdekelt, éjszaki fekvésű Hamathot ez is birta reá, de Ahab országa távolabb feküdt a veszély szinhelyétől, semhogy közel jövőben fenyegetve láthatta volna magát; messzelátó politikusok pedig az izraeliek nem voltak, prófétáik daczára; ezt bizonyítja történetük. Különben is a felkelt veszély Izraelt nem fenyegette olyannal, mit Damascustól már ne szenvedett volna.

Assyria ez idő szerént hatalmi fejlődésében — ha még nem is teljes kifejlettségében — állott. Seregei már Asúrnaszir-pál király alatt (883—859) átlépték volt egyszer az Eufratot, felső részében, s bejárták Syriának legéjszakibb tartományait, Damascus területét még ekkor nem érintve. A nevezett király fia és utóda II. Salmanaszár, tovább akarta terjeszteni hódításait s így Damascus s ennek éjszaki szomszédai vonták magukra figyelmét. 854-ben történt, hogy, tervei végrehajtására, átvezette seregeit az Eufraton, és úgy látszik eleinte nyugotnak tartva, a neki már meghódolt felső Syriából nyomult le délnek, a Damascushoz tartozó területek ellen. Legközelebb érte itt Irhulina, hamathi király birtokát, kinek két városát elfoglalta s kiraboltatta.

Benhadad úgy látszik jó eleve neszét vette volt az assyriai király terveinek, mert készen várta őt a zászlóit követő fejedelmek csapataival, Karkar városánál, mely Hamath területéhez tartozott. Haderejét képezték saját 20,000 főnyi gyalogságán, 1200 csataszekerén és 1200 lovasán kivül, hamathi Irhulin 10,000 főnyi gyalogsága 700 csataszekérrel és 700 lovassal, Ahab 10,000 főnyi gyalogsága és 200 csataszekere, Adoni-bál szizáni király 10,000 főnyi gyalogsága 30 csataszekérrel, az irkanati fejedelem 10,000 főnyi gyalogsága 10 csataszekérrel, továbbá az aradusi, ammoni és öt kevésbbé ismert fejedelem kisebb csapatai; összesen mintegy 65,000 fő-

nyi gyalogság, 2140 csataszekér, 1900 lovas, és 1000 tevén ülő harczos. Az ellenség hadereje ez alkalommal nem ismeretes; de egy későbbi hadjáratban 120,000 emberre ment.

A Karkárnál történt ütközet eredményét az assyriai forrás az assyriai fegyverekre nézve felette fényesnek hirdeti. Szerénte villámként sujt le Salmanaszár király a szövetségesekre s az Orontes vize holttestekkel telik meg; 14,000 emberük elesik, csataszekereik s podgyászuk elvétetnek stb.

E közlemény teljes igazszerüségében kételkedni szabad. A forrás, mely természetesen részrehajló, csak ott érdemel *teljes* hitelt, hol a nyert győzelmek eredményei is közöltetnek, mert az assyriai királyok sohasem mulasztják el történeteikben, a legyőzött országok tényleges elfoglalását jelenteni, s hogy mint rendelkeztek felette, közvetlen területükhöz csatolták, vagy hűbéres fejedelemnek adományozták, vagy meghagyták az eddigi királynak adófizetés feltétele alatt; utóbbi esetben gyakran kiirják a rárótt összeget s hogy mi tárgyakban állott, nemes és nemtelen fémekben, fényüzési tárgyakban stb. Minderről itt semmi, noha a hadjáratról két jelentés, egy részletesebb s egy rövidebb létezik. A csata után történtekről további említés nem tétetik. A győzelem tehát olyan volt, melyet a legyőzött fél részéről semmiféle hódolati cselekedet nem követ. Hogy az assyriai király ilyenre rá nem kényszerítette elleneit, teljes biztonsággal mutatja, miszerént az hatalmában nem állott. Világos tehát, hogy az assyriai forrás kétes kimenetelü, bizonyosan igen véres ütközetet, melyben mindkét fél igen sokat szenvedett, hirdet győzelemnek. Midőn Salmanaszár hadaival kivonult Syriából, Damascus épen oly független volt, mint annakelőtte, habár nehéz sebekből vérzett is.

A súlyos csapás, mely alatt Damascust szédülni és tántorogni látta, gondolkodóvá tette Ahabot. Midőn 856-ban a sarokba szorított Benhadaddal kiegyezett volt, ez megigérte neki, hogy a Gileád földén fekvő Ramoth várost visszaadja Izraelnek; kikerülvén azonban a kelepczéből, ez igéretről, s valószinűleg egyebekről is, melyeket szorongattatásában tett, megfeledkezett; Ahab pedig az újból erőre kapottat többé nem merte arra emlékeztetni, hacsak nem talán közvetlenül a

háború előtt, mikor Benhadad, hogy segítségét biztosítsa, valósziműleg újra meg is igérte volna a visszaadást. Midőn azonban az assyrok visszavonulásával vége volt a hadjáratnak, Ramoth Gileád pedig, mint azelőtt, Damascushoz csatolva maradt, Ahab elhatározta azt fegyveres erővel visszaszerezni. Kétségtelenűl nagy befolyással volt ez elhatározására, hogy tudta, miszerént Benhadad hadereje a karkári csatában sokat szenvedett, bizonyosan sokkal többet, mint saját serege, mely, mint királya, nem nagy érdekkel birt a harczban, s lanyhábban küzdhetett. Remélte hihetőleg, hogy a többi fejedelmek közt is lesz, ki hasonló indokok által ösztönöztetve, hasonló állást foglaland Damascus irányában. Mindamellett magányosan még sem merte megkezdeni a támadást, hanem megnyerte szövetségesül Júda királyát Joszafatot. A hébereknek kétfelé való szakadása óta ez első eset, hogy a két állam közt ilyen viszony váltja fel a feszült ellenséges magatartást. Minthogy Juda eddig nem szenvedett volt Damascustól, s távolabb fekvése folytán nem is kényteleníttetett előtte meghajolni, nem is állott érdekében annak ellene törni. Hogy mindamellett Joszafat mégis megnyerhető volt, ez hihetőleg tisztán a közte és Ahab közt fennálló rokonsági összeköttetés, s az ebből folyó baráti viszony következése, mely azontúl is többször kapcsolatba hozta egymással a két királyi ház sorsát. Ugyanis Ahab leánya*) Athalja, felesége volt a Joszafat fiának s trónörökösének, Jóramnak.

Midőn tehát felhítta Ahab Joszafatot, hogy segítse őt a Ramoth Gileád visszafoglalása czéljából inditandó harczban, az utóbbi erre hajlandónak mutatkozott s eljött Samariába rokonához. Ekkor kihallgatták a próféták jóslatait; négyszázan jósoltak győzelmet s csak egy vereséget, s ez egyet a király börtönbe vetteté. 853-ban, azaz a karkári csata után való évben a két király rajtaütött Gileád földére. De itt, Ramothnál, várta egyesült hadaikat, Benhadad, ki, mint az eredmény mutatja, még mindég több erővel birt, mint Ahab feltételezte.

*) II. Chron. XXI. 6. szerént, mi valószinűbb, mint hogy nővére lett volna, mint másutt mondatik.

Ahab tettének ugyan jogosultságot kölcsönöz, a nyert igéret be nem váltása. De mindamellett Benhadad, ő benne, ki egy év előtt még mellette harczolt, csak hűtlen hübérest, elpártolt szövetségest láthatott, ki kizsákmányolni akarta meggyengülését, mely a közös harczban nyert sebekből származott. Ez megmagyarázza dühét Ahab személye ellen: a csata előtt rendeletet adott ki seregében, hogy mindenkinek legfőbb igyekezete legyen Ahabot megölni vagy elfogni. Ennek folytán egy perczig Joszafat élete is veszélyben forgott, mert királyi köntöse után az aramiak Ahabnak tartották s erősen körülvették, de mégis sikerült kimenekülnie. Izrael királya azonban, kinek tudomása volt Benhadad rendeletéről, levetette királyi köntösét s közönséges pánczélban, ismeretlenül harczolt csataszekeréről, midőn véletlen nyíl, mely nem a királynak volt szánva, furódott oldalába. Ekkor elhajtatott a küzdtérről, bekötteté sebét s aztán visszatért még egyszer a csatába, kétségbeesetten küzdeni. De vére tartózhatlanul folyt, elborítván a szekér fenekét. Naplement felé az izraeli csapatok visszavonultak a király holttestét vivén magukkal.

Ekként hőshalállal múlt ki, ezen harczban erős, de otthon, a bujtogató prófétákkal, és fondor, uralkodni vágyó feleségével, Jezabellel szemben gyenge, sokszor igazságtalan tettekre birt, bár nem igazságszeretet nélküli király.

A ramoth-gileádi csata Izraelre nézve vereség volt ugyan, mert a hadjárat czélja, a gileádi idegen kézen levő terület visszafoglalása, meghiúsult; de ezenkivül nem vont maga után súlyosabb következményeket. Benhadad nem zsákmányolta ki győzelmét s beelégedett a támadás visszaverésével, kétségtelenül azért, mert az Assyria felől fenyegető veszély sokkal inkább elfoglalta figyelmét, sokkal komolyabb aggodalmakkal töltötte el, semhogy kedve lett volna egész haderejét délre vetni s birodalma keleti s éjszaki határait védtelenül hagyni. Izraelnek megfenyítését s a régi hübéri viszony helyreállítását, csak több évvel később, Joram idejében kisérelte meg.

Ahab legidősb fia, Ahaszja tehát ez oldalról béketlenittetés nélkül követheté atyját. Más oldalon azonban zavarok kisérték trónraléptét, mert Ahab halálának hirére — kinek

3*

harczias jelleme bizonyos tekintélyt biztosított számára — a moabiak felmondták az engedelmességet s királyuk Mesa megtagadta a további adózást. Ahaszja nem is kisérelhette meg az elpártolt hübéres megfenyítését, mert rövid idővel trónralépte után súlyos betegségbe esett, melybe kevéssel több mint egy évi uralkodás után belé is halt. Most, 852-ben Ahab másik fia, Joram foglalta el a trónt, ki első feladatául tekintette Moab visszahódítását, mely czélra atyja régi szövetségesének júdai Joszafatnak segélyét is megnyerte, ki a neki alárendelt edomi királylyal együtt követé őt e hadjáratban. Ennek menete s átaljában az idetartozó események, úgy mint a biblia előadja s a hires Mésakő illustrálja azokat, ismertebbek, semhogy ismétlésük itt szükségesnek látszanék. Elég az, hogy a moabiak tervezett megaláztatása, kétségbeesett ellenállásuk folytán nem sikerült, s a kis ország ezentúl Izraeltől független maradt.

Ezen hadjárat 852, azaz Joram trónra léptének és 848, azaz júdai Joszafat király halálának éve közé esik. Ez utóbbit Joram nevü fia követte; rövid uralkodásának (848—845) egyedüli emlékezetes eseménye, hogy az atyja által meghódított edomiakat, vérengzései által elkeseríté, minek folytán ezek elszakadtak Júdától s velök a veres tengeri kikötők Elath és Ezion-Gaber is elvesztek újra. E hódítások visszaszerzését megkisérlé bár, de sikertelenül, s Edom egy időre ismét független volt.

Izraeli Joram uralkodása első éveiben rá érhetett Moab elleni hadjáratokra, mert Izrael bősz ellensége Benhadad, bizonyosan teljesen el volt foglalva a hadi készületekkel, melyeket Assyria ellenséges magatartása s az ellene kiállo nehéz harcz emlékezete mellőzhetlenekké tettek. Valóban szükséges is volt, hogy erejét az elérhető legmagasabb fokra emelje, mert II. Salmanaszár nem mondott le a karkári csata után Syria meghódításáról. Öt évvel később, 849-ben, másodszor beütött hadaival a damascusi területre. Ugyanazon úton jött, mint első izben; most is a hamathi fejedelem tartományait érte legelébb a vihar, hol 89 várost és falut foglalt el. De úgy látszik, hogy Benhadad nagyon jól felhasználta volt idejét az első assyriai háború óta, mert Salmanaszár je-

lentése az ezen második hadjáratban ellene és szövetségesei ellen vivott csatáról sokkal rövidebb, sokkal szárazabb, mint az elsőt illetőleg: »Arami Benhadad s 12 syriai király biztak erejükben, de futásra kényszerítettem őket.« Ennyiből áll most a jelentés. Ha tehát az első csatát, — melyről az assyriai jelentés oly fenhéjázólag szól, dicsekvőleg említve a levágott ellenség számát, az elfoglalt podgyászt, csataszekereket stb. — ennek daczára is, Damascus meg nem hódolása folytán, határozatlannak gondoltuk, úgy a másodikról, a jelentés szokatlan lakonismusa miatt, azt kell tartanunk, hogy az assyriai fegyverekre nézve kedvezőtlenül végződött. Valóban Salmanaszár, noha állítólag megverte az aramiakat, egy szót sem szól jelentésében Damascus és Hamath elfoglalásáról vagy csak meghódolásáról is, hanem visszatér Ninivébe, honnan, mint látni fogjuk, három évvel később, nagyobb sereggel mint valaha indul a már kétszer legyőzött ellenség ellen!

Hogy Benhadad ez úttal csakugyan győzelmet aratott az assyrok felett, és hogy ennek következtében e részről egy időre biztosnak érezte magát, ezzel összhangban áll izraeli Joram ellen való támadó fellépése is, mely csak ez időbe — a második s a harmadik assyriai háború közé — eshet. Ugyanis az első előtt azért nem lehetett, mert ha ezen hosszadalmas és Izraelre nézve sanyaruságos háború Joram első éveibe esett volna, úgy nem lett volna ennek ekkor ideje a moabiakat nagy előkészületekkel megtámadni. A harmadik assyriai háború után pedig azért nem lehetett, mert ekkor mind Benhadad, mind Joram lelépnek az élet szinpadáról.

Valószinüleg tehát 848-ban, a második assyriai háború utáni évben volt, hogy Benhadad, győzelme által felbátorítva, végre kitüzhette a hütlen Izrael megfenyítését. II. Kir. VI. 1—23. szerént azon hadi miveletekben, melyekkel a háború kezdődött, Elisa próféta — kinek befolyása Joram alatt nagyobb volt, mint Ahab idejében — különféle csodákkal segítette az izraelieket. Bármint magyaráztassanak is ez elbeszélések, annyi bizonyos, hogy Elisa csodái nem képesek meggátolni, hogy — ugyanazon fejezet szerént a 24. verstől kezdve — Benhadad Joramot beszorítva Samariába, ott körülfogja és ostromolja őt, oly erősen s oly huzamosan, hogy

minden élemi szer elfogyott s lett olyan drágaság, hogy »egy szamárfejért 80 ezüstpénzt s egy negyed kah galambganéjért 5 ezüstpénzt fizettek.« Anyák leölték és megették gyermekeiket, de Joram, bár a végső kétségbeesésben, még nem adta meg magát. Ő benne s az egész elszánt népességben a makacs Elisa tartotta a lelket, igérve még mindég a csodát, mely megmentendi a várost s népét. Hogy a csoda oly soká váratta magát, míg az említett hajmeresztő események bekövetkezhettek, a király elkeseredése folytán majd életébe került a prófétának. Végre, az utolsó pillanatban, mikor már további ellenállás lehetetlen lett volna, bekövetkezett a csoda, mely megmenté az erős várost, csodás kitartásu népével.

»Mert az ur*) hallatott az aramiakkal egy hirt, lovak, csataszekerek és nagy haderő hirét, úgy hogy ők egymás közt szóltak: »Ime Izrael királya megnyerte ellenünk a khetiek királyait s az egyiptomiak királyait, hogy rohanjanak reánk. És felszedték magukat s reggelre megfutamodtak, ott hagyván a táborban sátoraikat, lovaikat és szamaraikat, nem vivén magukkal egyebet a puszta életnél.«

Az aramiak elvonulásának hire csakhamar elterjedt a városban és Samária népe kiözönlött a kapukon, az elhagyott táborba s lakmározott az ott maradt dús készletekben.

Különös, hogy a királyok könyve, mely ez eseményeket kétségbe vonhatlan hüséggel beszéli el s ennélfogva bizonyosan jó forrásból merített, mely még az okot is, mely az aramiakat visszavonulásra birta — nagy ellenséges hatalom támadásának hire — helyesen jellemzi, másrészt a rémületet okozó nevet illetőleg jobbra-balra tapogatódzik, s nem találja el az igazit. Nevezi Egyiptomot, mely ez időben bágyadt tétlenség napjait élte, nevezi a khetieket, kik Benhadad hübéresei és szövetségesei voltak**). Épen csak Assyriát nem nevezi, Damascuson kivül ez időknek egyedüli nagyobb szerepü hatalmát. Átaljában, noha teljesen bizonyos, hogy Izrael már e korszakban többször érintkezett Assyriával, a bibliából e korai érintkezések emléke úgy ki van törölve, mintha

*) II. Kir. VII. 6. 7.

**) Hamath, Irkanat, Szizán stb. fejedelmei neveztetnek az assyriai inscriptiókban a »khatik« vagyis kheták fejedelmeinek.

nevezett nagyhatalom ez időben még nem is létezett volna. Igy e helyen is Assyria neve Egyiptommal és a khetiekkel van helyettesítve, noha a restitutió nem lehet kétséges. Benhadad 848-ban támadhatta meg Joramot; a kezdetben folyt csatározások, a strategikus müveletek, melyekben Elisa oly élénk részt vett, végre Samária hosszadalmas ostroma*) 1—2 évet bizonyosan igénybe vett. 846-ba pedig esik a harmadik háború, mely Salmanaszár és Benhadad közt folyt.

Az assyroknak Syriába való, már megtörtént vagy legközelebb várható betörése volt tehát az, minek hire az ostromló arami hadseregben oly rémületet költött s Benhadadot olyan gyors visszavonulásra birta, hogy sátorait minden készletekkel s élelmi szerekkel ott hagyva, siessen új harczok szinhelyére. Samária népe pedig, midőn észrevette az ostromlók eltávozását, kiözönlött a kapukon s ellepte a tábort, lakmározva a talált bő készletekben, s így teljesedett Elisának elébb való nap tett jóslata, hogy »holnap ilyenkor Samária kapuja alatt egy sekel lesz ára 2 véka árpának vagy egy véka kenyérlisztnek.« A prófétának, úgy látszik, megbizható összeköttetései voltak a városon kivül, talán az aramiak táborában, mely népnek ő legnagyobbjaival is több izben érintkezett, nagy tekintélylyel birván köztük.

Keserves állapot lehetett Benhadadra nézve az ostromot abbahagyni, mely nehány nap alatt biztosan a szorongatott város bevételére s ezzel talán Izrael megsemmisitésére vezetett volna, ott hagyni a legyőzött ellenséget, hogy újra föléledhessen és nagy sebtében elvezetni hadait birodalma éjszaki határára egy félelmetes ellenség elé. Az assyriai hadsereg 120,000 embernyi volt, azaz hihetőleg nagyobb, mint az elébbi hadjáratok alkalmával.**) Talán ez, talán pedig azon körülmény is, hogy a Samária alól nagy gyorsasággal éjszaki Syriába vezetett sereg, a gyors menetek által ki volt fáradva s nem választhatott jó állást, okozta, hogy Benhadad és hübéresei ezúttal nem oly szerencsésen állottak ellent a

*) Az assyrok később két évnél tovább ostromolták.

**) Ez következtethető abból, hogy az assyriai forrás ezúttal kiteszi, mint különösen nagyot, a hadsereg számát, mi az elébbi alkalmakkal nem történik.

rohamnak, mint második izben. A csata ezuttal kedvezőbben fordult az assyrokra nézve, mint a 849-ki. Ezt bizonyítja az assyriai forrás irálya, mely most ismét bőbeszédübb s a karkári csata leirására emlékeztet; a csataszekerek és podgyász elfoglalása is ismét említtetik. De, habár más okoknál fogva is, melyek azonnal előadatnak, nem lehet kételkedni, hogy Benhadadnak ez ütközetben nagy veszteségeket kellett szenvednie — az mégis annyira döntő nem volt, hogy az assyrok akár megszállották volna Damascust vagy csak Hamathot is, akár rákényszerítették volna Benhadadot Ninive felsőbbségének elismerésére; mert ezt megemlíteni az assyriai király el nem mulasztotta volna. Ez oknál fogva nem lehet mást képzelni, mint hogy a győzelem oly drágán lett megvásárolva, s hogy a kemény harcz oly hézagokat ütött az assyriai haderőben, hogy II. Salmanaszár képtelennek érezte magát a harcz folytatására s a hosszas küzdelem befejezését máskorra halasztván, visszatért saját országába. Talán csak azért is tette ezt, mivel nem tudta biztosan, hogy Benhadad veszteségei még sokkal nagyobbak, mint övéi. Ezek súlyosak lehettek, mert a fejedelmen, ki csak imént egy hatalmas ellenséget szerencsésen visszavert, nem valószinű, hogy megtörténjék, miszerént egy alattvalója megfossza életétől s e tett után elfoglalhassa a trónt. S ez volt II. Benhadad sorsa, legfeljebb nehány hóval, talán csak hetekkel a csata után. Később mint 846-ban, azaz a harmadik assyriai háború évében, nem történhetett a trónváltozás, mert izraeli Joram utolsó háborújában, mely nehány hónappal 845-ben történt halála előtt folyt, már Hazaellel állott szemközt.

A trónváltozást a biblia következőleg beszéli el:

»És Elisa Damascus felé vándorolt. Ott Benhadad, Aram királya betegen feküdt; és bejelentették neki, mondván: ime az Isten embere megjött. Ekkor szólt a király Hazaelhez: Végy magadhoz ajándékokat és menj eléje a szent férfinak s kérdezd általa az Úrtól, hogy kigyógyulok-e e betegségemből? Hazael eléje ment s vitt magával ajándékokat s mindenféle javakat Damascusból, negyven teve terhét. S midőn találta, megállott előtte és szólt: Fiad Benhadad, Aram királya, küld engem hozzád s kérdeztet: Ki fog-e gyógyúlni

betegségéből. Elisa felelt: »Menj vissza és mondd neki, hogy ki fog gyógyúlni; de az Úr nekem megmutatta, hogy meg fog halni.« És a szent ember tekintete elkomorúlt, és sirt. Hazael szólt: »Mért sir uram?« Ő felelt: »Mert tudom, hogy mennyi kárt fogsz tenni Izrael fiainak; te fogod felperzselni erős városaikat; kardod alatt fognak elhullani ifjú harczosaik; te meg fogod ölni gyermekeiket és fel fogod konczolni terhes asszonyaikat.« Hazael szólt: »Ki a te szolgád, a kutya, hogy ily nagy dolgokat vihetne véghez?« Mire Elisa válaszolt: »Az Úr nekem megmutatta, hogy te Aram királya leszesz.« És Hazael visszatért urához és szólt: »Elisa mondta, hogy ki fogsz gyógyúlni.« De másnap fogott egy párnát s bemártotta vizbe s ráterítette és Benhadad meghalt. Hazael pedig király lett helyette.«

Ez elbeszélés, bármiként magyaráztassanak is annak homályos részei, élénken emlékeztet Macbeth történetére. A boszorkányok helyét itt a szent férfi tölti be. Hazael, az addig jámbor hős, kiben csak a jóslat költi fel a véres gondolatot, melyet, alig hogy elgondolta, azonnal ki is visz. Hogy ez Elisa akarata szerént történt, hogy a palotaforradalomban az ő keze benn volt, abban nem kételkedhetni. Véres tettektől ő vissza nem borzadt, ezt bizonyítja a sors, melyre kevéssel később Izrael királyát ugyancsak az ő befolyása juttatja; bizonyítja ezt azon hely is, hol az Úr Eliásnak parancsolja, hogy »kenje fel Aram királyává Hazaelt, Izrael királyává Jehut és saját utódáúl, prófétának, Elisát; mert úgy legyen, hogy a ki Hazael kardjától megmenekszik, azt Jehu ölje meg, s a ki Jehu kardjától megmenekszik, azt Elisa ölje meg.« A biblia forrásai tehát úgy tekintik Elisa feladatát, mint bosszuló s véres feladatot s ennek ő csakugyan meg is felelt. A fentebbi idézet egyébiránt arra is mutat, hogy az izraeli próféták közt régebben ápolt titkos óhajtás volt, hogy Damascus trónját Hazael foglalja el. De el nem lehet hinni, hogy ez óhajtás indoka valóban az lett volna, hogy a nevezett Izrael ostora legyen, mert ezt nem lehetett előre látni, s nem is kivánhatták a próféták komolyan, annyival kevésbbé, hogy ugyanez időben Izraelben is kedvükre való változások létesitésén, utóbb igazolt jó reménynyel müködtek. Ők szerették büntetésekkel fenye-

getni a Jehovától elforduló királyokat, szerették a beállott csapásokat büntetésre magyarázni, de hazafiasságukról fel nem tehető, hogy ezen időben, mely czéljukra — a Jahve-tisztelet kizárólagossága — épen nem volt reménytelen, mint a Jehu által e részben később elért siker mutatja, valóban kivánták volna Izraelnek oly kemény sanyargattatását. Miután tehát ez ok meg nem állhat, és tekintve, hogy a próféták czélja mindég egy és ugyanaz volt, Hazael trónrajutása is csak egyben érdekelhette a prófétákat: az által, ha Hazaelról feltételeztetik, hogy Jahuénak Aramban létező számos tisztelői közt (kik közé Benhadad maga is és másik hadvezére Naemán tartozott) a legbuzgóbb volt, annyira buzgó, mint egy Jahvepróféta kivánhatta.

Hogy a próféták óhajtása teljesült, hogy II. Benhadadot, ki alatt Damascus oly fényes napokat is élt volt, ily módon el lehetett távolitani s gyilkosa elfoglalhatta utána a trónt, ez csak az által magyarázható, hogy az assyroktól szenvedett véres vereség tekintélyét megcsökkentette; a balsorsban elszélednek a barátok s a legyőzött fejedelmek könnyen elvesztik a nép bizalmát. Nem csupán testileg betegen, de szellemileg is levert állapotban lehetett, midőn Elisához fordúlt vigaszért, ki eddigi hű embere kezébe adta a tőrt.

Benhadadnak, ki, mint az előadottakból kitünik, e korban oly jelentékeny szerepet játszott, kimeritőbb jellemképét nem birjuk, de egyes főbb vonások kitünnek a róla feljegyzett tettekből. Mindenekelőtt — ha helyes a tények fentebbi felfogása — úgy tünik fel, mint eszélyes politikus, kinek nagyravágyása, fő törekvése nem hatalmának az örökölt határokon való túlterjesztése, hanem azokon belül való megszilárdítása. Született ura egy birodalomnak, mely mint az ókori kelet minden birodalmai, egy uralkodó központi ország körül csoportosuló, hóditás folytán hübérköteles fejedelemségekből áll, melyekben, ha lappangva is, de mindég megvan az elszakadás hajlama; azon merész gondolat ébred benne ezen, a hagyomány s az uralkodó szokás által szentesitett viszonyt megváltoztatni az uralkodói egység értelmében. Midőn e törekvése meghiúsul s ő annak folytán erős szorongattatásba jut, ujabb és fényes bizonyitékát adja politikai tehetségeinek;

mert a koczkáztatott vállalatból, a szenvedett hajótörésből, melyben teljesen elmerülhetett volna, sikerűl pusztán diplomatiai alkudozások által mindent megmentenie s az elébbi állapotot csonkítatlanúl helyreállítani, csupán a kitűzött s el nem ért czélról mondván le, talán erről is csak egyelőre. Háborúban erős, ezt a túlnyomó assyriai hatalommal szemben mutatja meg legjobban, melynek csapásai alatt megszédűl s megtántorodik ugyan, de el nem bukik. Főhibája, mely különben előttünk csak pályája elején — a keserű tapasztalások előtt — nyilvánúl, szokott hibája hatalmas, még töretlen uralkodóknak: ez a kisebb ellenség fitymálása, az elbizakodás saját nagy hatalmában, s az ebből eredő gondtalanság, melynek első veszteségét köszöni, midőn az izraeli csapatok támadásával szemközt, sátorában folytatja a lakomát, a lerészegedésig.

A dolog természetéből foly, hogy olyan uralkadók, kik öntettükből emelkednek a trónra — főleg ott, hol az usurpatió nem vált mindennapivá, mint p. o. később a római császárságban — erélyesebbek és tevékenyebbek, mint az örökösödés útján trónra jutottak nagy átlaga. Habár Benhadad ez átlagon valószinűleg felülállott, a férfi, ki holttestén át lép a trónra, melyről egy régi fényes dynastiát letaszit, s melyen ujat alapít, nagyon elhomályosítja őt, ha a kettejük által elért eredményeket összehasonlítjuk s ezekből következtetünk uralkodói tehetségeikre; ezt pedig bizvást lehet tenni, mert a körülmények, melyek közt azokat elérték, egyenlők vagy tulajdonkép Hazaelre nézve kedvezőtlenebbek voltak. Ennek erkölcsi jelleméről csak trónfoglalásának módja tesz setét tanúságot; egyébben a történet nem lebbenti fátyolát. De ha e tanuság nyomán gonosztevőnek neveztethetik is, azokból, miket véghezvitt, kitünik, hogy tehetségeire nézve a nyugotázsiai ókor legnevezetesebb emberei közé sorozandó. Mint történeti jellem sokkal inkább kidomborodik az események keretéből, semmint egynémely nagy hódítónak tartott assyriai király, ki a rászállott nagy hatalmat, élte fogytáig apró-cseprő törzsekkel és fejedelmekkel való czivódásban használja.

Még 846-ban, de hihetőleg az év vége felé lehetett, hogy Hazael fejére tette Damascus koronáját. Kevéssel ezu-

tán, számításunk szerént 845-ben, halt meg Júda királya, Joram. Fia Ahaszja követte s követte mint Izrael hű szövetségese is. Soha még nem kinálkozott volt Izraelnek ilyen kedvező alkalom az aramiaktól szenvedett sérelmek visszafizetésére. Még inogott Damascus a csapástól, melyet Assyria nehéz karja rá mért volt, midőn beállott az esemény, mely rendes körülmények közt s erősebb szövetü, központosított birodalmakat is meg szokott rázkódtatni, t. i. erőszakos trónváltozás, és egy bitorló fellépése. Izraeli Joram eljöttnek gondolta a boszú pillanatát. Összeszedte minden erejét s még ugyanazon évben Júda királyával s ennek hadaival együtt beütött a damascusi területre. De az eredmény megcsalta várakozásait; ugyanazon vidéken, hol Ahab elvérzett volt Ramothnál Gileád földén, ütközött meg az aramiakkal. Hazael, uralma ujdonsága s szilárdulatlansága daczára, megnyerte a csatát. Joram maga súlyosan megsebesült s haza vitette magát az izraeli királyok kéjlakába, Jezreelbe s ott gyógyíttatá sebeit.

Igy vetette vissza Hazael az első ellenséget, ki, noha elég eszélyesen számítva, hatalmát még csirájában akarta elfojtani. Valószinű, hogy aránylag csekély haderővel vívta ki e győzelmet a két héber király ellen, mert egyrészt a damascusi haderőben még nem lehettek kipótolva az utolsó assyriai hadjárat alkalmával támadt hézagok s e mellett talán nem is annak minden csapataira számíthatott az új, még teljesen hihetőleg el sem ismert fejedelem. A hamathi s a többi, hübéres fejedelmek, kik Benhadad haderejének oly jelentékeny részét képezték, Hazaelt nem segítették e háborúban, sőt még a három évvel később Assyria ellen vivott védelmi harczban sem. Ebből kitünik, mit sejteni különben is lehetett volna, hogy azon fejedelmek Benhadad halálával megszakadottaknak tekintették a kötelékeket, megszünteknek a kötelezettségeket, melyek Damascushoz csatolták volt őket. Ez, a történet számos bizonysága szerént, hasonló körülmények közt, dynastiaváltozás alkalmával mindig bekövetkezik. Meglehet egyébiránt, hogy itt már előbb is bekövetkezett, Benhadad életében, az általa szenvedett hatalomcsorbulás olytán. Hogy e fejedelmek egyszerün megvonták-e segélyüket,

mint az assyriai forrásból kitetszik, vagy Izrael példájára, támadólag is léptek fel, az nem tudható, csak annyi bizonyos, hogy ha az utóbbit tették, Hazael e támadás ellenében győzelmesen megállott, mert hatalma ez időtől kezdve folyvást növekszik.

Csupán egy évvel később mint Damascusban, hasonló események állottak be Izraelben is; és pedig ugyanazon lehellet, mely ott költötte a viharrá fejlett fuvalmat, ugyanazon lepel alatt működő, de messzire elnyuló kéz, mely ott jelölte volt ki a véres pályát, tette azt itt is. Elisa, ki Damascusban ugyanazon szerepet játsza, mint Izraelben, megmutatja ezzel, hogy a két állam harczaival, saját hona győzelmével nem sokat gondol, hogy valódi czélja egyedül a Jahve-tisztelet előmozdítása, miben teljes eredményeket is ér el, mert csodálatos, megfoghatlan befolyásának sikerül itt is, ott is buzgó Jahvetisztelő kezébe adni a hatalmat. Ezt, a legbuzgóbbat Izrael népe közt, Jehu személyében találta fel, ki a hadseregnek volt egyik főbb, ismert vitézségü tisztje. Joram még a rámothi ütközetben kapott sebeit gyógyíttatá Jezreelben s Juda ifjú királya, a csak hónapok óta uralkodó Ahaszja, nála volt látogatóban, midőn Elisa a nyomdokait tapodó próféta-tanitványok egyikét megbizta, hogy keresse fel Jehut a táborban, mely az elveszett csata után még Ramoth környékén volt felütve, s kenje fel őt királyul. A szertartás tüntető nyilvánosság mellett hajtatott végre s a tett merészsége, Elisa neve s Jehunak a hadseregben tisztelt egyénisége együtt megtették a kivánt hatást. A sereg egyhangulag kikiáltá Jehut királynak, ki nem késett az alkalmat elfogadni s a sikert véres sietséggel biztosítani. Csataszekerébe lépve, egy erős csapat kiséretében Jezreel felé hajtatott, megelőzvén a történtek hirét. Joram értesülvén közeledtéről s nem tudván azt minek tulajdonítani, nyugtalanul elébe siet, Ahaszjától kisérve s ekként mind két király a veszedelem torkába rohan. Joram Jehu nyilától átfurva esik el, s Ahaszja, ki menekülni akar, levágatik. Jehu nem elégedvén be ennyi vérengzéssel, midőn Jezreelbe ér, a palota ablakából vetteti le az özvegy királynét Jezabelt, s utóbb Omri minden ivadékait, nem különben a Bál nagyszámu papjait és prófétáit kiirtatja, ekként a leg-

fényesebben igazolva a Jahve prófèták által hozzá kötött várakozásokat.

Valóságos öldöklési láz, mint egy ragadós, rettentő nyavalya fogta el Dél-Syria államait. A damascusi és izraeli véres tettek példáját Juda nem késett követni. Itt Ahaszja távollétében ennek anyja Athalja, izraeli Ahab és Jezabel leánya gyakorolta a hatalmat. E fejedelemnő erélyes, uralom-szomjas jellemmel birt s emellett, mint Jezabel méltó leánya, buzgó tisztelője is volt a szidoni istenségeknek. Midőn anyja s fia halálának s a Bál-imádás véres eltiportatásának hirét vette, mérhetlen boszúvágy fogta el lelkét. Miután azt nem tölthette ama tettek okozóján, Dávid háza ellen fordult dühe, melynek Jehovához hű körében, teljesen honosnak sohasem érezte volt magát. Hogy Izraelben vérbe fojtatott Bál, ő Judában készült azt felemelni s Jehova hiveinek fizetni vissza, mit ott a Báléi szenvedtek. A bőszült nőtigris, megtagadva a vér és család kötelékeit, irgalom nélkül irtatja ki a királyi ház minden fitagját. Csupán egyet, Ahaszja csecsemő fiát, Joaszt, menthetett meg Joram leánya Joszeba, a természetellenes nagyanya gyilkától, elrejtve s titokban nevelve őt. Hat évig ült Athalja a trónon, mint uralkodó királyné, virágoztatván a Bál tiszteletét; hat év után 839-ben a Jahve-papok — élükön Jojada a főpap, — győzedelmeskedtek felette. Jól titkolt összeesküvésüket, a kellő pillanatban merész cselekvés tette közzé. A mily véresen kezdődött Athalja és Bál uralma, oly véresen végződött; Athalja megöletett s vele a Bál papjai; letörettek a Bál oltárai is. A trónra pedig Jojada, a Jehova főpapja, a hét éves Joaszt ülteté, nevében kormányozván.

Midőn Jehu királylyá lett felkenve, az izraeli seregek még kint táboroztak, farkasszemet nézve az aramiakkal; e szerént a második ramothi ütközetben (845-ben), noha vereséget szenvedtek, de nem lettek minden ellenállásra képtelenekké. Jehu trónfoglalása megtörténhetett a nélkül, hogy ő a véres munkában az aramiak betörése által zavartatott volna, noha a pillanat bizonyosan kedvező volt. Hazael egyelőre beérte a támadás visszaverésével. Izrael meghóditására a jelen pillanatban nem gondolhatott, ezt helyzete nem engedte. Bitorolt trónja még igen gyenge lábakon állott, s úgy állottak

Damascus fenállásának biztosítékai is. Az utólsó assyriai roham nagyon megtörhette volt Damascus erejét; Hamath s a többi szövetségesek elpártolása kemény csapás volt; ily körülmények közt egy törvényes fejedelem helyzete is több mint kényes lett volna, mennyivel inkább egy koronarablóé, kinek mindég az alattvalók egy kisebb vagy nagyobb részének ellenszenve ellen is kell küzdenie. Izrael ellenséges magatartása sem megvetendő baj s mi mindeneknél aggasztóbb, hogy előre lehetett látni, miszerént Assyria ismételni fogja támadásait, mert e hatalom czélja természetesen nem lehetett egyéb, mint Damascus teljes leterítése s erre most több kilátása volt mint elébb, miután Damascus hegemoniája a többi syriai államok felett megszünt s az teljesen elszigeteltnek látszott.

Mialatt az assyriai hadak beütése Damocles kardként lebegett felette, Hazael nem gondolhatott ama hegemoniának fegyver által való helyreállítására. Minden törekvését, összes tevékenységét oda kellett központosítania, hogy a várható támadásnak ellenállhasson. Itt bő alkalma nyilt tehetségeit a damascusi haderőnek lehetőleg magas fokra való emelésében kimutatni. Assyria neki erre három évet engedett, miután maga is egyéb háborúkkal volt elfoglalva; 842-ben következett a negyedik támadás Damascus ellen — Hazael ellen az első — melyről az assyriai források szólnak és 839-ben az ötödik, Hazael elleni második. Mindkét hadjáratról itt közöljük az assyriai jelentéseket*), minthogy a kettőnek kritikája együttes tárgyalást kiván.

A 842-iki hadjáratról igy szól II. Salmanaszár, a nagy király:

»Uralkodásom 18. évében 16-odszor keltem át az Eufraton. Arami Hazael, bizva haderejében, összegyüjtötte megszámlálhatlan csapatait és Sanir tartományban, a hegyek ormai közt, a Libanon hegylánez közelében fészkelte meg magát mint egy várban. Harczoltam vele s megvertem őt; 16,000 harczosa esett el fegyvereim alatt, 1121 csataszekerét és 421 lovasát elfogtam, készleteivel együtt. Életét mentendő meg-

*) Schrader »Die Keilinschriften und das alte Test.« közli az assyriai textusokat s a német fordítást.

futamodott; üldöztem. Királyi székvárosában Damascusban ostromoltam őt. Várait leromboltam. Azután a Hauran hegységbe vonultam és számtalan várost elpusztítottam, leégettem. Számtalan foglyot hurczoltam el magammal..... Ez időben fogadtam adóját Tyrusnak, Sidonnak s Jehunak, az Omri fiának.«

A 839-ki hadjáratról a következők mondatnak:

»Uralkodásom 21-ik évében 21-edszer keltem át az Eufraton. Arami Hazael városai ellen indultam; az ő várait elfoglaltam. Tyrus, Sidon és Byblos adóját vettem.«

Különös, hogy azon irók, kik Assyria történetét az ékiratok alapján reconstruálni igyekeztek, mint Rawlinson György, az oxfordi tanár*) és Lenormant s ennek német átdolgozója, Busch, II. Salmanaszár ezen öt, kivétel nélkül teljes diadallal járó damascusi háborújának történetét, minden kritikus megjegyzés nélkül, teljes jóhiszemmel közlik. Noha az assyriai források előadási módorát, és az események szinezésének módját ismerik — p. o. Szanherib jelentéséből Hiszkia ellen viselt dolgokról — nem ütköznek meg ezen ötször és mindannyiszor kemény harcz után ismétlődő, teljes győzelem felett, melyet egyszer sem követ az assyriai s átaljában minden támadólag folytatott háborúk czéljának teljesedése, mint: a legyőzött ország meghódítása, vagy legalább a támadó felsőbbségének elismerése, hadi sarcz fizetése mellett. Ezt pedig az assyrok megemlíteni soha el nem mulasztják, még akkor sem, ha a sarcz fizetését ellenállás, legyőzetés nem előzte meg, hanem az önkényt teljesíttetik, mint a fentebbi példa, a phöniciai városokat illetőleg bizonyítja, noha az kevésbbé dicsőséges és ennélfogva kevésbbé érdemli az említést.

A Benhadad idejében Damascus ellen folytatott három hadjáratról szóló jelentéseket illetőleg, már elmondtuk véleményünket: hogy Assyria ezen ismételt erőfeszitéseit teljes siker nem követte, habár a támadott erősen szenvedett alattuk. A Hazael korába eső folytatások elsejére nézve, nehéz határozott itéletet alakítani. A kifejezések itt épen olyan fenhéjázók és határozottak, mint a Benhadad elleni 1. és

*) Rawlinson Henrikkel nem tévesztendő.

3. háború alkalmával, melyről azt tartjuk, hogy eredménye inkább az assyroknak mint az aramiaknak kedvezett. Az elesett ellenségek száma, zsákmány és foglyok itt is említtetnek; sőt ennél több is: Damascus ostroma. Enynyire az elébbi hadjáratok alkalmával, saját állításuk szerént sem jutottak az assyrok. Az arami király meghódolásáról azonban itt sincs szó. Damascusnak is csak ostroma említtetik, de nem bevétele. Úgy látszik, hogy Hazael, elébb Coelesyria hegyes vidékein, felette erős állást választva, várta az assyrok támadását; hihetőleg többszöri ütközések után s miután az ellenségnek sok kárt tett, végre mégis kénytelen volt odahagyni ez állását s visszavonulván, Damascusba zárkozott, hol az assyrok ostromolni kezdték. Hogy azután megunták-e az ostromot, vagy kirohanások által talán vereséget szenvedtek, nem tudható, csak az bizonyos, hogy további eredmény nélkül hagyták abba az ostromot s hogy Hazael független ura maradt országának.

A három évvel későbbi, ötödik s ezuttal utolsó assyrodamascusi háboruról ellenben határozott véleményünk az, hogy ama soványjelentés, mely csatát nem is említ, hanem csak Hazael városainak bevételéről, minden további adat nélkül, emlékezik; az assyrok által szenvedett vereséget palástol. Rawlinson György*) történetiróban meglepő naivitással azt jegyzi meg ama jelentéshez, hogy Hazael, a megelőző háboruban szenvedett vereségei által annyira ki lehetett merülve, hogy az ellenállást többé meg sem kisérelte, hanem tétlenűl nézte, mint foglalja el az ellenség várait sorban. De ha ez így volt, miért nem jött el Hazael a győztes nagy király lábait megcsókolni, mint más legyőzött fejedelmek tették ezt az assyriai hóditók irányában; mért nem küldött legalább követséget, mely kincstára tartalmát, országa drágaságait rakta volna a győztes lábaihoz, hogy ez által annak kegyét megvásárolja? Az assyriai források ennek megemlítését semmi esetre sem mulasztották volna el. Vagy ha tán Salmanaszár nem akarta elfogadni a legyőzöttnek hódolatát, mért nem állított helyére más, hübérköteles fejedelmet vagy assy-

*) The five ancient monarchies. London, 1868.

riai helytartót? E kérdésekre elfogadható felelet nem létezik az előtt, ki az assyriai szokásokat s az assyriai történetírást ismeri.

Ezen hadjárat, melyről egyéb dicséretest, nehány város elfoglalásánál, — mi bizonyosan a csata előtt történt — nem lehet mondani, minden kétségen kivül szégyenletesen végződött az assyrokra nézve. Hogy a vereség nagy volt, azt abból is következtetem, miszerént Salmanaszár, a harczias király, ki azontúl még 15 évig uralkodott, s e közt az első tiz év mindegyikében viselt háborút, ez időtől kezdve Syriát megkimélte hadaitól, sőt többé az Eufratot át sem lépte. Úgy látszik, többé nem volt kedve ez ellenséggel hadakozni.

Hazael győzelme e túlnyomó hatalom felett rendelkező ellenség ellen, e szerént fényes lehetett. Ez annyival is nagyobbszerű bizonyítéka hadvezéri és szervezési képességeinek, mivel az assyriai forrás nem hágy kétséget az iránt, hogy legalább az elébbi háborúban, melyről részletesebben szól, egyedül Damascus haderejével volt dolguk az assyroknak, míg azon syriai fejedelmek, kik Benhadadnak minden háborújában szövetségesei voltak, most részvétlenül nézték az eseményeket. Az utolsó hadjáratról ez nem annyira bizonyos, mert hogy a syriai fejedelmek itt sem említtetnek, ez a jelentés szerfölötti rövidségének is be volna tudható. Az előadás czélja itt egy vereség elhallgatása lévén, az ellenségek részletes felszámítása sem szolgálhatott dicsőítésül, mint a korábbi háborúkat illetőleg. Ezeknél fogva a dolgok menete így is képzelhető: Hazaelnek 842-ben sikerült az assyrokat kényszeríteni Damascus ostromának megszüntetésére s átaljában visszavonulásra. E siker tekintélyét annyira emelte, hogy a syriai fejedelmek jónak látták visszatérni a hübéresi vagy legalább szövetségi viszonyba Damascussal. Ezen hatalmi szaporulat felhasználásával sikerült aztán Hazaelnek 839-ben az assyrokat annyira tönkre verni, hogy minden további támadással felhagytak.

Ha pedig az első hadjárat után nem, úgy a második után kétségtelenül bekövetkezett azon fejedelemségek meghódolása vagy meghódíttatása; mert Hazaelnek ez időtől kezdve mindvégig szabad keze volt Syriában azt tenni, mit

akart, miután a reá nézve egyedül veszélyes assyriai nagyhatalom által többé nem háboríttatott működésében. Jelleme pedig, amint a bibliából ismeretes, nem engedi feltenni, hogy mindent el ne követett volna, Benhadad birodalmának egész kiterjedésében való helyreállítására, éjszaki és keleti részében is. Délen tudjuk, hogy ennél többet is tett, mert nem csupán Izrael és Ammon görnyedtek vaskeze alatt, hanem Júda és Philistea is, melyek távolabb fekvésük folytán eddig elkerülhették volt a damascusi igát.

Jehut, Izrael királyát, az assyriai forrás, midőn adófizetését említi, Omri fiának nevezi. E tévedés annyival különösebb, mert Jehu nemcsak hogy ivadéka nem volt Omrinak, hanem épen dynastiáját buktatta meg s irtotta ki ennek. Egyébiránt egy más assyriai textusban »Jehu az Omri országának királya« van irva, Izrael, egykori hires királya után Omri országának neveztetvén. Hihetőleg a fent idézett textusban is e helyett »az Omri országi«, mint p. o. »Hazael az arami« csuszott be »az Omri fia.«

Hogy Jehunak — ki országát ez időben még nem félthette assyriai támadástól — czélja mi volt, midőn követeit ajándékokkal küldte II. Salmanaszár táborába, ezt nem nehéz kitalálni. Izrael ellenségének ellenségével érintkezni, kegyét megnyerni, rokonszenvéről s a tőle kitelő segitségről biztositani s Damascus ellen való lehető legerélyesebb eljárásra birni őt, szóval a félelmes szomszéd ellen biztosítékot nyerni, ha lehet boszút állni rajta Izrael sokszori megaláztatásáért, volt a czél, mely azonban el nem éretett. Mert, mint láttuk, 839-ben az assyrok megverettek s többé vissza nem tértek, minélfogva most Izrael kezébe volt adva Hazaelnek.

Ez időtől kezdve ment teljesedésbe Elisa előérzete, melyet oly élénken fejezett ki, midőn Hazaellel szemközt állott s felismerte benne a férfit, ki »sanyargatni fogja Izraelt, s erős városait fel fogja perzselni, ifjú harczosait kardra hányni, apró gyermekeit megölni, s terhes asszonyait felkonczolni fogja.«

Jehu bár buzgó Jahveimádó s vitéz katona volt, nem tudta megmenteni hazáját e sanyarúságoktól. Mondatik róla, hogy vétkezett Jahve törvényei ellen s Jerobeam bűneiben járt, de hogy miben tette azt, az nem mondatik. Idegen iste-

neket ő, a Bálpapok mészárlója, bizonyosan nem imádott. Kegyetlenkedései pedig mind megannyi érdemek. Azonban hogy vétkezett, azt mégis el kellett róla mondani, mert őt csapások érték s minden csapás csak Jahvetől származhatott s így szükségkép meg volt érdemelve.

Mert »ez időben az Úr haragudni kezdett Izraelre s Hazael verte Izraelt minden határaiban.«

A Jordántól, napkeleten, és az egész Gileád földjét, a gádiak, rubeniek és manasszeiek földjét, Aroertől, mely az Arnon partján fekszik Gileádot és Bázánt.*)

Ezen részeket Hazael elszakította Izraeltől s Damascus közvetlen területéhez csatolta; ott is maradtak, míg Jehu élt, sőt fiának, Joahasnak 15 éves uralkodása alatt is. Izrael többi részei megmaradtak ugyan Jehunak, de bizonyosan súlyos hűbéri feltételek alatt. Ezek egyike volt, hogy országán szabad átmenetelt kellett engednie az arami hadaknak. Erre szüksége volt Hazaelnek, mert hódítási tervei messzebbre menők voltak, mint elődeié. A philisteusok népes, gazdag városaira kivánta kiterjeszteni kormánybotját. Átvezetvén tehát seregét Izraelen, legelébb Gáthot szállotta meg s ostrommal be is vette. Gáth bevétele után a philisteusok többi városai, Gáza, Askalon, Asdod és Ekron valószinűleg meghódoltak. Philistea után Júdára került a sor, hol ekkor Joas (839—801) uralkodott, kit 7 éves korában ültetett volt Jojada főpap a trónra, de ki ekkor már meglett ember volt, minélfogva ez aligha történt elébb, mint 830 táján, de valószinűleg később. Hazael tehát hadainak egy részével Philisteából beütött Judába s egyenesen Jeruzsálemnek tartott. Ellenállással úgy látszik itt nem is találkozott, hanem találkozott útközben Joas követeivel, kik urok hódolatát s ajándékokat hoztak. Mert Joas, midőn az aramiak betöréséről értesült, sietett minden aranyat és drágaságokat, melyet ő, atyja és ősei Jahvenek szenteltek volt, valamint a mi saját kincstárában volt, összeszedni és elküldé Hazaelnek. Ez elfogadta ugyan a hódolatot és Jeruzsálemet megkimélte látogatásától, de teljesen be nem érte ezzel; hanem Júdának legtávolibb s mégis

*) II. Kir. X. 32. 33.

oly fontos dependentiáját, Elathot, a veres tengeri kikötőt, elszakította Júdától s arami őrséget tett belé.

Ez ugyan világosan nem mondatik a bibliában Hazael koránál, de kitünik II. Királyok XVI. 6-ból, hol ezek mondatnak: »Ez időben Rezin, Aram királya Elathot ismét Aramhoz csatolta s a júdaiakat kiűzte Elathból.«

Elathnak első izben Damascushoz való csatoltatása melyre itt hivatkozás történik, csak Hazael idejében történhetett. Ezen aránylag igen távoli foglalást elődei és utódai közt csak ő, ki Philisteát és Júdát is meghódította, létesítheté. Különben is tudjuk, hogy Joszafat idejében (872—848) Elath Júdához tartozott; az erre következő években pedig II. Benhadadnak ily vállalatokra nem volt ideje. Ezután kellett tehát Judának azt elvesztenie, mert Uziáról (l. alább) említtetik, hogy visszaszerezte.

Ekként tehát Hazael uralma érintette a földközi és a veres tengert, míg éjszaknyugaton az Eufrat képezte határát. Legalább is elérte tehát, ha felül nem multa Dávid birodalmát, melylyel, eltekintve a súly- és központ különböző voltától, alkatrészeiben szinte azonos volt, kivéve hogy, mi Dávid birodalmát illetőleg nem áll, a philisteusok városai is beletar toztak s valószinűleg a phöniciai városok közől legalább egy Aradus, melynek királya már Benhadadhoz is hűbéri viszonyban állott volt. Ammonról hasonlót tudunk, s hogy Moab és Edom nem képeztek kivételt, az a hatalmasabb Izrael és Júda példája után, főleg ha tekintetbe vétetik a távoli Elath birtoklása, bizonyosnak tekinthető.

És mindezt létrehozta olyan időben, mikor a hatalmas Assyria már kinyujtotta körmeit Syria után; ez képezi alkotásának legfényesebb oldalát.

Hazael uralkodása nemcsak fényes, de hosszú is volt kezdődött, mint láttuk, 846-ban és tartott Jehu egész uralkodásán és Joahasz uralkodásának nagyobb részén át*), s így valószinűleg közel 40 évig, ha nem tovább. Halála után fia III. Benhadad követte a trónon, ki alatt Damascus fény-

*) II. Kir. XIII. 22. Ebből az látszik kitünni, hogy Hazael Joahaszt túl is élte, de ennek ellentmond ugyanazon fejezet 3. verse.

kora végét éri s a hanyatlás korszaka megkezdő dik az arami birodalomra nézve, mint megkezdődött volt Salamon alatt Izraelé.

Hazael éltében Izrael és Júda története csak általa való sanyargattatásokból áll. Júdai Joasz hosszú uralkodásáról nem jegyzett fel a biblia egyebet, az isten házának kijavíttatásánál — mely esemény s előzetei p. o. a pénzbeszerzés kérdése, hosszadalmasan tárgyaltatnak — s a király hálátlanságánál, jóltevőjének, Jojada főpapnak fia irányában. E király két tisztje által öletett meg 801-ben. Fia Amázia követte.

Jehu uralkodásáról épen nincs semmi egyéb feljegyezve, a Hazael által szenvedett vereségeknél. Fia Joahas (817—802) úgy látszik megkisérelte Hazael igáját lerázni, de ezzel csak azt érte el, hogy urasága még szűkebb határok közé szoríttatott; hadereje nem állott többől, mint 50 lovasból, 10 csataszekérből s 10,000 főnyi gyalogságból *); a többit Aram királya porrá csépelte volt. Ez minden, mi uralkodásáról mondatik. Őt fia Joas (802—787) követte, ki alatt ismét jobb napok keltek Izraelre. Vitéz és szerencsés harczos volt, kinek sikerült lerázni az igát, melyet közel félszázad óta szakadatlanul viselt Izrael. Három csatában győztesen megvivott III. Benhadaddal s az aramiak által elfoglalva tartott izraeli részeket visszacsatolta honához. Ewald szerént ugyan csak azokat, melyek a Jordán jobb partján feküdtek, míg a transjordaniak azontúl is Damascusé maradtak. Annyi bizonyos, hogy a biblia nem tekinti győzelmét egészen kielégítőnek. Mindamellett áll, hogy Izrael tekintélyét, mely anynyira leszállott volt, ő ismét feljebb emelte. Hasonlót mondhatni, júdai kortársáról, Amaziáról, ki a Joram idejében elszakadt edomiak felett győzedelmeskedett, elfoglalva országukat s fővárosukat Szélát, melynek nevét Jaktheelre változtatta.

A Júda és Izrael közötti viszony, mely Omri egész dy-

---

*) A gyalogság létszáma talán többre van téve a valónál, mert Izrael királyai legjobb erejük idejében is aligha állítottak ki sokkal többet.

nastiájának idejében a legjobb volt s mely azután az arami hóditás korszaka idejében legrosszabb esetben közönyös volt; most midőn mindkét királyság sorsa javulni kezdett, ellenségessé vált. A kihivás, nem tudni mi okon, Amázia részéről történt. Joas, ki szerencsésen küzdött volt Damascus hadai ellen, könnyü szerrel megverte a júdaiakat. Amázia maga fogságba került s Joas elfoglalhatá Jeruzsálemet, melynek falait lerontotta s honnan magával vitte a király drágaságait s azokat, melyek az urnak voltak szentelve; kezesekül magával vitte a királyi gyermekeket is. Oly siker volt ez, minővel Izrael, elszakadása óta, Judával szemben nem dicsekedhetett. Mindamellett az nem vezetett a héberek egyesitésére s Joas úgy látszik meg sem kisérlé azt, hanem ismeretlen feltételek alatt békét kötött Amáziával, s visszabocsátotta őt trónjára. Vagy belátta, hogy a tántorithatlan hűség, melylyel Juda és Benjamin népei Salamon családja iránt viseltetnek, saját kormánya alatt Izraellel való őszinte egyesülésüket lehetetlenné teszi vagy pedig az egykori egység érzete már kihalt volt e népekben s úgy tekintették egymást, mint bármely más szomszédot. Joas tehát beérte a szedett sarczczal s állandón meg nem hóditotta Júdát.

III. Benhadad, mint láttuk, az atyja által szerzett hatalmat nem volt képes épségében fentartani. Ő hatalmasabb külellenség által nem volt megtámadva; uralkodásának egész ideje alatt az assyrok déli, keleti és éjszaki szomszédjaikkal voltak háborukba bonyolodva s Syriának békét hagytak. Hogy mindamellett a Hazael által annyira megtört Izrael most ismét felemelhette fejét, ez csak Benhadad egyénisége által magyarázható, ki atyjának uralkodói nagy tulajdonaiból e szerént nem örökölt semmit. De ha megkezdődött is alatta Damascus hanyatlása, a körülmények — közöttük legszerencsésebb, hogy Assyria nem intézett támadást — egészben kedvezők voltak, úgy hogy a hanyatlás nem vált rohamossá. Ez azonban bekövetkezett III. Benhadad követője, Marjah alatt.

Ennek nevét csak az assyriai ékiratokból ismerjük; a biblia nem nevezi őt s nem is tudható biztosan, hogy Hazael házából való volt-e, noha ez valószinü. Uralkodása a 8-ik szá-

zad első évtizedében kezdődhetett s így még egykoru volt izraeli Joas uralkodásának második részével.

Assyriába ez időben III. Bin-nirár uralkodott, ki alatt Assyria hatalma tetőpontját érte el, mert ha nyugoton nem is terjedt az oly messze, mint későbbi királyok alatt, kik nem csupán Palestinát és éjszaknyugoti Arábiát csatolták állandón birodalmukhoz, hanem Egyiptommal sőt Aethiopiával is éreztették fegyverük sulyát, de viszont keleten oly fontos területeket foglalt magába, mint Médiát és Perzsiát, melyek utóbb elvesztek s melyeket az assyrok többé sohasem voltak képesek visszafoglalni. De a mi mindezeknél fontosabb, az ő uralkodása alatt Babylon s az egész Chaldea, ezen gazdag és hatalmas, s az assyrokkal fajra azonos nép által lakott ország, egyesítve volt Assyriával és pedig, úgy látszik, nem erőszakosan, hanem önként és békés eszközök által, mi Assyria hatalmát megkettőzteté. Ezzel Binniráron kivül egy assyriai király sem dicsekedhetett; mert voltak ugyan többen, kik Babylont — hódítás folytán — birták, de ez erejüket nem növelte, hanem ellenkezőleg a folytonosan ismétlődő s kemény harczok közt elfojtott lázadások miatt, erejük legnagyobb részét felemésztette. Binnirár alatt Chaldea nem mozdult, minek oka valószinüleg abban kereshető, hogy ő Babylont nem hódítás folytán birta, hanem feleségének, Semiramisnak jogán, ki a chaldeusok elismert királynéja volt. Ninive tehát akkor már valódi világbirodalom központja volt, oly óriási hatalomé, melynek Aram-Damascus nem állhatott ellent, annyival is kevésbbé, mivel most nem egy Hazael állott élén.

Mindamellett Marjah király úgy látszik megkisérelte az ellenállást s csak miután Damascusban ostromot állott volt ki, adta meg magát. Binnirár illető inscriptiójának ide vonatkozó része, következőleg szól:

»Aram ország ellen is hadat indítottam; Marjah, Aram ország királya ellen. Kormánya székhelyében Damascus városban bezártam őt.Nagy rémület fogta el őt, s meghódolván körülkarolta lábaimat. 2300 talentum ezüstöt, 20 talentum aranyat, 3000 talentum rezet,5000 talentum vasat, öltönyöket gyapjuból és vászonból, faragott képeket, és egyéb értékes tárgyakat, az

ő drágaságait, az ő megszámlálhatlan kincseit, átvettem tőle székvárosában Damascusban, az ő palotájának közepette.«

Ez a hang, az irály, melyben assyriai királyok megtörtént hódításokat beszélnek el, nem pedig az, melyben II. Salmanaszár Hazael országáról beszél. A mire ő törekedett s mit Hazael ereje meghiúsított, az most megtörtént. A büszke Damascus porig volt alázva, királya térdelt a győztes előtt, ki magával vitte Ninivébe a roppant kincseket, melyeket Hazael halmozott volt össze, legyőzött királyok sarczából, kirabolt kincstáraiból, hová talán hasonló módon jutottak egykor. Ama 20 talentum arany között volt talán még abból, melyet Salamon hajói hoztak Ofirból, melylyel később Juda és Izrael királyai adóztak a Benhadadoknak s Hazaelnek; lehettek e kincsek közt oly darabok, melyeket egykor Dávid vett volt el Hadad Ezertől, Zóba királyától, s melyek miután visszakerültek volt Aramba, most Ninivébe vitettek, honnan századok multán, a város füstölgő romjai közől egy más győző volt azokat elhurczolandó.

Hogy mily fontosságot tulajdonitott az assyriai király Aram meghóditásának, kitünik onnan, hogy az idézett ékiratban, mely nem évkönyv, nem voltaképeni történelem, hanem átaljában uralma átnézetét adja, a birodalom különböző tartományai, melyek egy részét csakugyan Binnirár szerezte, egyszerüen felsoroltatnak, névszerint, mig Aram a közölt körülményes módon említtetik. A hódoló tartományok közt említve vannak Izrael (mint Omri országa) Philistea és Edom is. Júda ugyan nem neveztetik, de e háromnak kellő közepében feküdvén, tényleg nem kerülhette volt el a meghódolást, minélfogva bizonyosnak tekinthető, hogy valamint későbbHerodot palestinusok alatt a philisteusok mellett a júdaiakat is érti, úgy itt is Philistea collectiv nevezetbe, Gáza, Askalon stb. mellett Júda is be van értve. E szerént Joas és Amázia alattvalói voltak Assyriának, miről a bibliában nem történik emlités. Ez egyébiránt könnyen megfogható, ha tekintetbe veszszük, hogy a nevezett királyok bizonyosan önként hódoltak meg, mi által országuk az assyrok betörésétől, ők maguk nehezebb sarcztól megkiméltettek. Az assyriai iga kisebb s önkényt meghódoló távoli államok számára, átaljában nem volt nehéz s inkább

az uralom formai elismeréséből állott, mérsékelt adó, vagy csupán udvariassági ajándékok követelése mellett. Ekként a meghódolás nem lévén egybekötve semmi pregnánsabb eseménynyel, a biblia nem is emlékszik meg róla.

Egyébiránt ezuttal még az assyriai uralom nem vált állandóvá Syriában. A míg III. Binnirár uralkodott (781-ig) addig fentartotta magát. Marjah, kit mint hübérest meghagyott a trónon, békében viselte a jármot. Binnirár halála után azonban úgy látszik lerázta, mert ennek utóda, III. Salmanaszár 773-ban hadjáratot volt kénytelen Damascus ellen intézni, melynek részletei s eredménye azonban egészen ismeretlenek. Kevéssel ezután Assyria belzavarok s egyéb csapások martaléka lesz. Maguk az ezen kort illetőleg igen sommás assyriai feljegyzések*) több izben olyan zavargásokról tesznek említést, melyek Assyria legbelsőbb részeiben, sőt magában a fővárosban is dúlnak; emellett halálos betegségek — hihetőleg a pestis egy neme — dühöngenek. A görög irókból tudjuk, hogy a keleti népek, u. m. médok és perzsák, ez időben szakadnak el; Babylon is ujra különválik. Hogy ez időben (mintegy 770 óta) a syriai államok is teljesen visszanyerték függetlenségüket, azt bizonyitják a nagyszerü változások is, melyek ott bekövetkeztek.

Izraelben Joast 787-ben fia II. Jerobeam, Judában pedig Amáziát 772-ben fia Azarja,[1] ki Uziának is neveztetik, követte volt. Mindegyik a maga országának legderekabb királyai közé tartozik. Jerobeam nevezetesen, noha a biblia róla és cselekedeteiről mostoha rövidséggel emlékezik, mégis kiválik általuk, mint Izraelnek elszakadása óta minden királyai közt a legnagyobb. Már atyja Joasz szerencsésen küzdött volt az aramiak ellen, három csatában vervén meg III. Benhadadot s ez által visszaszerezvén Izraelnek függetlenségét. Jerobeam még sokkal fényesebb sikert aratott népének egykori zsarnokai ellen. Damascus Hazael halála óta a hanyatlás lejtőjén volt; mióta pedig Assyria által leterittetett, anyagi és erkölcsi ereje végleg meg volt törve. Igy történhe-

*) Egyedül a kormánysorozat, l. ezt Schradernál »Die Keilschriften und das alte Testament.«

tett, hogy midőn az említett rázkodtatások folytán, Assyria egy időre elejtette az uralkodó szerepet s Syria ismét magára volt hagyva, Damascus csak urat cserélt s martalékává lett a vállalkozó szellemü Jerobeamnak. Sajnos, hogy a biblia, mely olykor érdektelen eseményeket oly hosszadalmasan tárgyal, ezen dicsőséges cselekedetekről csak pár szóval emlékezik és igy azt sem tudhatni, hogy Jerobeam közvetlen uralmába vette-e Damascust, vagy pedig hasonló viszonyt fordított szerepekkel hozott-e létre, minő a Benhadadok s Hazael idejében létezett a két állam közt, hogy t. i. adófizetőjévé tette az akkori királyt. Hódításai egyébiránt nem szoritkoztak Damascusra, hanem kiterjedtek a távolibb Hamathra is; hogy Ammon és Moáb is oda tartoztak bizton feltehető. A tiz törzs országa Jerobeam alatt fénykorát élte; hogy mindamellett csak némileg részletes adatok is e korról nem léteznek, nem magyarázható egyébként, mint hogy a prófétáknak Jerobeam alatt valószinüleg nem volt befolyásuk.

A bibliában ugyan nem emlittetik, de valószinü, hogy Jerobeam e tetteket, Uziával kezet fogva hajtotta végre. Ez egyike volt a Dávid házabeli legjelesebb királyoknak. Ő szerezte vissza Judához Elathot, melyet Hazael ideje óta az aramiak birtak; ugyanazon ellenség ellen küzdött tehát, ki ellen Jerobeam s épen ebből következtethető, hogy szövetségesek voltak, valamint a nagy hatalomból, melyet egyidejüleg mind két állam elért, mi csak összetartásuk mellett képzelhető. Mert Elath visszafoglalása nem egyedüli hadi tette volt Uziának. Ő szerencsésen harczolt népének egykori ostora, a philisteusok ellen, kiknek öt királyi városa közöl kettőt, Gáthot s az erős Asdodot elfoglalta s bástyáikat lerombolta. Gáth úgy látszik nem is heverte ki soha e csapást, mert míg a későbbi assyriai királyok évkönyveiben a többi négy philisteus város gyakran említtetik, mint megannyi önálló királyság, Gáth azokban sohasem neveztetik. E mellett különféle arab törzseket, déli szomszédjait, meghódított Úzia. Edom már atyja ideje óta ismét Judához tartozott. Ekként a héberek, bár két felé oszolva, ismét birták az egész területet, mely Dávid birodalmát képezte volt. Ha egyéb jelek nem volnának is, e körülmény maga is elegendőleg bizonyitaná, hogy az

assyriai hatalom ez időben tetemesen meg volt csorbulva. III. Salmanaszár 773-ki Damascus elleni hadjáratától számitandó 30—35 éves korszak alatt, Assyria részéről semmi beavatkozás nem történik Syria ügyeibe.

Uziáról nem csupán hóditásokat jegyez fel a biblia; ő a béke műveiben is kitünő volt. Igy Jeruzsálemet különféle erődítések által első rangú várrá alakitotta át; továbbá egyéb várakat és erődöket is épített, nevezetesen a sivatagban is, a karaván utak biztosítása s az általa ott ásatott kutak őrzésére. Mig ez által a kereskedelmet istápolta, a föld- és szőlőmivelés előmozdításáért is magasztaltatik. Juda alatta oly hatalmas volt, mint Izrael volt Jerobeam alatt s amennyiben Úzia izraeli kortársát, számításunk szerént tiz évvel túlélte, Juda hatalma is valamivel tovább tartotta fenn magát, mert mindkettőé csakhamar leszállott e királyaik elhunyta után. Úziát, midőn hatalma tetőpontján állott, azon balsors érte, hogy e korban igen gyakori, undok betegségbe esett — bélpoklossá lett. A jeruzsalemi papi párt, melynek féltékenyen őrzött jogait a független gondolkadásu király úgy látszik nem eléggé kimélte volt, isten büntetését látta ebben.

Uzia azontúl még 13 évig élt, azaz 749-től 736-ig, elszigetelve, egyedül lakván a városon kivül egy magános házban, mint a szokás és törvény bélpoklosokra nézve rendelé Helyette és neve alatt fia Jotham kormányzott, mi a fent említett chronologikus hibára adott alkalmat, minthogy ez évek hol Uzia, hol Jotham uralkodásához számíttattak. Ez idő alatt Juda hatalma még fentartotta magát.

Izrael dicsősége Jerobeamnak 746-ban történt halálával véget ért. Fia Szaharja követte, de még ugyanazon évben megöletett s vele Jehu dynastiája véget ért. Szallum, a gyilkos, foglalta el a trónt, de csak egy hónapig birta, mert őt Menahem ölte meg, ki az ország azon városait, melyek uralmát elismerni nem akarták, kegyetleuül feldulta.

Ily körülmények közt a hódítások nem voltak megtarthatók. Elszakadni vágyó tartományoknak, e korban, a szabályos trónkövetés is mindég jeladás volt a lázadásra.

Mennyivel inkább ily események, melyeknek az ország erkölcsi tekintélyét s anyagi erejét behatón alá kellett ásniok.

Jerobeam halálával Damascus 20—24 évi szolgaság után, visszavette szabadságát s Izrael által többé nem is háborittatott annak élvezetében. A trónt Rezin foglalta el, ki úgy látszik az elébbi dynastia ivadéka volt. Hogy atyjának is királynak kellett lennie, ez kitünik egy assyriai ékirattöredékből, melyben Rezin atyjának palotája emlittetik. Az érintett töredék nehezen olvasható, de úgy látszik, hogy Rezin atyja azon Benhadadnak neveztetik. Ha ez áll, úgy ezen negyedik Benhadad talán Marjahnak fia és III. Benhadadnak unokája lehetett; minden esetre azonban csak izraeli Jerobeam idejében s mint ennek hübérese uralkodhatott.

Rezin erélyes, tettvágyó király volt s alatta még egyszer fellobogott az arami nép politikai élete, hogy azután örökre kioltassék s Damascus kitöröltessék az államok sorából.

Assyria, mely 30 év óta nem adott életjelt, IV. Tiglath Pilezár (745—727) uralkodása alatt ismét fölébredt s erőszakos kezével ismét belémarkolt Nyugat-Ázsia viszonyaiba, Már 742—738 években foglalkozott Tiglath Pilezár Syria ügyeivel, mint ezt ékirattöredékek tanusitják. Damascusi Rezin és izraeli Menahem meghódoltak, s terhes adóval vásárolták meg a békét. De bizonyos, a hamathi területhez tartozó tengerparti városok ellenállást kiséreltek meg, mire, úgy látszik,*) judai Uzia, vagy is inkább a nevében uralkodó Jotham által lettek felbiztatva. Teljesen megfoghatatlan, hogy Judát, akkor midőn maga meg sem volt támadva, mikor Izrael és Damascus meghódoltak, mi birhatta ez ellenségeskedésre s arra, hogy épen ezen távoli városokkal szövetkezzék, melyekkel addig alig állhatott valami összeköttetésben. Talán ujabb felfedezések fognak erre világot vetni, ha átaljában helyesen értelmeztettek az idézett ékirattöredékek.

Az említett tengerparti városok bűnhődtek pártütésükért, s az assyriai területhez csatoltattak. Judába úgy látszik nem ütöttek be az assyriai hadak, s így bizton feltehető, hogy Aram és Izrael példáját követve utólag mégis meghódolt s megvásárolta a békét, évi adóra kötelezve magát. Ez időtől kezdve a syriai fejedelmek mind úgy tekinthetők, mint Assy-

*) Az ezen esetekre vonatkozó ékirat-táblák igen hiányosak, csak itt-ott olvashatók.

ria hübéresei, habár az igába még bele nem nyugosznak s meg-megkisérlik azt lerázni, miért azonban keményen kellend bünhődniök.

736-ban Uzia meghalt s Jotham azontúl egyedül uralkodott. Ugyanazon évben Menahemet fia Pekahja követte Izrael trónján, kit azonban csak két havi uralkodás után, tisztjeinek egyike, Pekah meggyilkolt, hogy saját fejére tehesse a koronát.

Izraeltől Jerobeam halála után, egyéb hódításaival Ammon is elszakadt. Függetlenségét azonban nem volt képes fentartani; már Uzia éltében is szedett Juda adót az ammoniaktól; Jotham pedig uralkodásának legelején teljesen meghódította őket. E körülmény, hogy egy tartomány, melyre Izrael igényt tartott, Judához lett csatolva, kétségetlenül egyik oka volt a Pekah által Jotham ellen 735 vagy 734-ben megkezdett ellenségeskedéseknek. Ez azonban nem érdekelhette Damascust s nem birta volna reá Rezint, hogy mint Izrael szövetségese kiváló részt vegyen a támadásban s a támadás főoka csakugyan más is volt.

A syriai fejedelmek még nem törődtek volt hozzá az assyriai járomhoz s nem is hagytak fel a reménynyel, hogy azt evethessék. Rezin előtt, ki büszkén nézhetett vissza a csatákra, melyeket népe az assyrok ellen vivott volt egykor, különösen gyülöletes lehetett Damascus mostani szolgasága. Ennek lerázására az egyedüli sikert igérő módozat az volt, ha a leigázott tartományok minél nagyobb része, kezet fogva, egyszerre tűzi ki a lázadás zászlaját. Izrael új királya Pekah, hajlott Rezin ebbeli javaslataira s a két király között megköttetett a szövetség, melynek czélja volt, az adót megtagadni Assyriától s egyesülten állni ellent e hatalom hódítási törekvéseinek. Feltehető, hogy Rezin és Pekah azután többi szomszédjaikat is felszólították ez értelemben, a nélkül hogy el lehetne határozni, hogy minő eredménynyel. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy Juda királya Jotham egyenesen tagadólag felelt. Hogy mi birta erre, könnyen belátható. Judában mindég létezett egy párt — s ez utóbb a legkitünőbb próféták által képviseltetett — mely túlhatalmas ellenségekkel való újjhuzásnak s minden e czélból kötendő szövetségeknek határozottan

ellenszegült, mert, helyesen látta azokban az ország végső elpusztulásának veszélyét egyrészt, míg másrészt szintén helyesen felismerte, hogy oly nagy és távoli hatalomnak felsőbbsége, mint Assyria, Judára nézve sokkal többet ért, mint a bizonytalan szabadság, melyet nagyravágyó középhatalmak szomszédságában élvezhetett. Ezen párt nézete tehát ezúttal győzött s Juda hü maradt Assyriához.

Ez megakasztotta Rezin terveit, ki a felkelést általánossá kivánta tenni. Ő és Pekah azt tartották, hogy tervükre nézve káros lehet, ha, mialatt ők az assyriai hadak rohamának szegülnek ellene, hátukban Juda ellenséges állást foglal el. Ennek elejét veendők, elhatározták Juda kormányát kivenni Dávid ivadékainak kezéből s a Judában is képviselve levő assyrellenes párt kebeléből való egyént ültetni Jeruzsálem trónjára.

E közben Jotham király 734-ben meghalt s fia Ahasz foglalta el a trónt, azon pillanatban, mikor Rezin és Pekah egyesült hadai már a határon állottak. Az arami és izraeli csapatok ellenállhatlanúl elárasztották az országot, s Ahasz király Jeruzsálem erős falai megé vonult, melyek sikeresen daczoltak az ostrommal. Rezin csapatai elbarangoltak egész a veres tengerig s kiüzték a zsidókat Elathból is, mely többé azután nem is csatoltatott vissza sohasem Judához.

Ahasz hihetőleg rögtön a szövetségesek betörése előtt, vagy pedig még megelőzőleg, követeket küldött volt Tiglath Pilezárhoz, kik ajándékokat vittek — mert üres kézzel menni még ily esetben is rosz néven vétetett volna — és segélyt kértek, előadván Rezin és Pekah ellenségeskedéseinek okát, az ő czéljaikat, Juda hüségét és szorongattatását. Az izenetnek teljes sikere volt, mert még ugyanazon évben, 734-ben, mire az összeesküdtek bizonyosan nem számoltak volt, minekelőtte Jeruzsalemet bevehették volna, Syriában termett az assyriai haderő. Rezin felhagyott Jeruzsálem ostromával s Damascusba sietett vissza, hol most ő lett ostromlottá. Két évig állott ellent az erős város. Végre 732-ben elesett. Rezint, mint hitszegő hübérest, a biblia s az ékiratok egyhangu tanusága szerént, kivégeztette Tiglath-Pilezár. De nem csak a király, hanem az arami nép is, mely sokáig oly dicsőségesen ellen-

állott volt az assyriai tulerőnek, s mely legyőzetvén is mind újra felkelt ellene, a nép is halállal bünhödött e fékezhetlen daczért, kitöröltetvén a népek sorából. A lakosság túlnyomó és előkelőbb részét kényszeritették az assyrok, hogy lakhelyeit hagyja el s elhajtották más távol eső vidékekre. A biblia Kirnek nevezi a helyet, hová az aramiak elhajtattak, melynek fekvése teljesen ismeretlen, mert a Kur vagy Kyros folyóra — melyre ezelőtt ama Kirt magyarázták — nem gondolhatunk most, midőn tudjuk, hogy az assyriai hatalom éjszakon nem terjedt ennyire. Az assyriai források, az arami királyság elpusztitását illetőleg nehány táblatöredékre szoritkoznak, melyekből szintén nem olvasható ki a tartomány neve, hová az aramiak hurczoltattak. De a lakosság egy nagy részének kiüzetése ezekből is kitünik. Ugyan-e töredékekben 518-ra van téve azon arami városok és falvak száma, melyeket az assyrok teljesen elpusztitottak. Igy teljesedett Amos próféta jóslata, ki Jahvével mondatja: »Tüzet fogok küldeni Hazael házába s a tüz meg fogja emészteni Benhadad palotáit. Összetöröm Damascus reteszeit s kiirtom Aven mezejének lakóit, azzal együtt, ki a kormánybotot tartotta, kéjlakában. Mert Aram népe el fog hajtatni Kirbe.«

A felkelők másikát, Izraelt, most még nem sujtotta ily kemény itélet. Hihetőleg Pekah idejekorán megalázta volt magát s kegyelemért folyamodott. Igy megtarthatta trónját, bár népe egy részét elvesztette, mert a Jordántól keletre lakó harmadfél törzs népét Tiglath-Pilezár a meghódolás daczára is elhurczoltatá, a mivel megkezdődik a zsidó nép szétszóratása.

Pekah ez események után a bünnel szerzett s oly rosszul betöltött királyi méltóságot nem sokáig élvezhette. Elégedetlen alattvalói megölték 729-ben s helyére Hoseát emelték. Tiglath Pilezár, kinek Pekahon aligha nagyon csüggött szive, nem vonakodott az uj királyt elismerni, s megerősiteni, miután az hüséget fogadott s fogadását 10 talentum arany s 1000 talentum ezüst lefizetése által megpecsételte.*)

*) Egy ékirat-töredék szerént. Schrader: »Die Keilinschriften und das alte Testament.« 150. l.

Izraelnek ezen utolsó királya okulhatott volna Pekah és különösen Rezín példáján; megtanulhatta volna abból, hogy mire vezet Assyriával daczolni. De az adó, melyet az assyrok mindég feljebb szoktak emelni, valahányszor egy nép megkisérelte a járom levetését, most már felette terhes volt s a függetlenség ingere nagy. E mellett egy hatalmas szövetséges kínálkozott, egy állam, mely kiterjedésre és népszámra, kultúrára és történeti multra nézve Assyriával egyenlő volt.

Egyiptom, mely féltékenyen és aggódva nézte, hogy mint terjeszkedik Assyria Ázsiának ezen legnyugotibb részében, birodalma határoszlopait immár a földszoroson állítva fel, mely a Nilus völgyét Ázsiával köti össze, Egyiptom ekkor már elkezdte a syriai népek, nevezetesen a héberek irányában játszani a kisértő démon szerepét, mely utóbb vesztüket okozta. Állandó politikája ez időtől kezdve az volt, hogy a syriai és palestinai fejedelmeket, segitségének igérete által felbiztatta, hogy törjék össze a bilincset, mely Ninivéhez vagy Babylonhoz kötötte őket; mikor azután ezek, engedvén a csábításnak, kitüzték a felkelés zászlaját, s magukra zúdították a vészt, akkor Egyiptomnak vagy nem volt bátorsága hogy sikra szálljon, vagy ha mégis rá szánta magát erre, hadai megverettek s legjobb esetben — ezt sem mindég — saját határait voltak képesek megóvni az inváziótól, míg a szerencsétlen szövetségesek kegyetlenül bünhödtek.

Ez alkalommal rég idő óta először avatkozott Egyiptom Ázsia ügyeibe. A pharaók trónján ekkor Sabak ült, az äthiop. Közötte s Hosea közt levelek váltattak, melyek eredménye lett, hogy az utóbbi megszünt adót küldeni Ninivébe.

IV. Salmanaszár király tanácsában kimondatott Izrael felett a halálos itélet. A végrehajtás nem késett. 724-ben vagy 723-ban az assyriai hadak megjelentek Palestinában. Hosea király fogságba esett, rögtön a hadjárat kezdetén. Samária azonban ennek daczára ellenállott, a kétségbeesés erejével védve magát. Már harmadik éve folyt az ostrom — az egyiptomiaknak tehát bő idejük lett volna segélyt küldeni — Assyriában ezalatt trónváltozás is állott be, Szárgon, egy uj dynastia alapítója foglalván el a trónt, mikor Samaria végre bevétetett. A

sors, mely Izrael népének maradványait érte, ugyanaz volt, melyre elébb az aramiak s a Jordántól keletre lakó izraeliek is kárhoztattak vala. Kiket a kard megkimélt, azok hosszu sorokban, kevés megmaradt holmijukat batyúban czipelve, assyriai fegyveresek közt s gyakran a bot alatt görnyedve, hagyták oda hazájukat, mely helyett újat nem, csak lakhelyeket találtak, hol megszüntek nép lenni.

Kettő azon három szereplő közől, kiknek közös dolgait akartuk vázolni, lelépett a történelem szinpadáról s ezzel tárgyunk elfogyott. Judát annyival kevésbbé szükséges elkisérni végnapjáig, mert hátralevő idejére az eddig felfedezett új források világot nem vetnek. Csak annyit jegyzünk meg, hogy Izrael hibájába esett s annak áldozata lett ő is. Mindig Egyiptom volt a kisértő, melyre hallgatott, mely felbiztatta s a veszély perczében nem volt képes segiteni. Hiába szegül ellene ez iránynak nehány messzebb látó férfi, mint Jezsajás és Jeremiás próféták. Ők nem képesek ellensulyozni Egyiptom befolyását; a felkelések ismétlődnek, elébb Assyria, azután Babylon ellen, mig végre az utóbbi, kifogyva türelméből, hasonló sorsra itéli Judát, minő Izraelt érte volt 135 évvel elébb.

GRÓF KUUN GÉZA

BIRÁLATI JELENTÉSE

BEÖTHY LEO

JUDA, IZRAEL ÉS ÁRÁM

CZIMŰ MUNKÁJÁRÓL.

A II. osztály megbizása folytán Beöthy Leó »Juda, Izrael és Aram« czimű történelmi tanulmányát birálat alá vettem s tartalmának egyes fejezeteiről elmondom nézeteimet, a mint következik. E birálatot annál szivesebben vállaltam magamra, minthogy a keleti népek történeteivel foglalkozó értekezések irodalmunknak ez idő szerént nagy ritkaságaihoz tartoznak, s teljesen igaza van a »Magyar történettudományi szemle«*) irójának, midőn azt mondja: »Ugyanis hazai iróink által a nem magyar történelem teljesen elhanyagoltatik.« E tárgy fontossága s a ritkán előforduló alkalom mentsenek ki, ha a bevett szokástól eltérve, a birálat keretén belül némely dolgokról saját nézeteimet bővebben fejtem ki.

Beőthy úr értekezése elején az assyr és egyiptomi irodalom fontosságát kevésbíti és csökkenti azon megjegyzésével, hogy e forrásokból se merítünk más eredményt, mint a későbbi korszakok történeteiből. Az egyiptomi és assyr irodalom nemcsak egy azon országok határaira kiterjedő miveltség csiráját foglalja magában, hanem egy, egész e jelenkorra s a jelenlegi Európa mivelt népeire átszármazott miveltségét, s ezt maga B. úr is állítja. E népek történelme oly mozzanatokban gazdag, melyek más népeknél s későbbi korszakokban többé fel nem találhatók, s a mit hozzájok hasonlíthatnánk, vagy egész más, vagy továbbfejlődésöknek egyik újabb phasisát jelenti, mert hódító terjeszkedésre s tartós fejlődésre hivatott csirákat foglalnak magokban. Csakhogy a történet fogalmát nem szabad az események száraz regestrumává téve saját tekintélyétől megfosztani. Különben B. emlitettem megjegyzése éles ellentétben áll egy másik megjegyzésével, mely

*) L. a »Budapesti Szemle« 8-ik számát.

szerint európai culturánk gyermekkora Assyriában s Egyiptomban tölt el. Ez állitás részben helyes, csakhogy B. úr feledni látszik az európai közmiveltség egyéb tényezőit, hogy másról ne is szóljak: a keresztyénséget, — Hellas geniusát, — a római jog s az arab tudomány s művészeti izlés befolyását.

Azon oldalvágást, melyet B. úr az abstractio ellen intéz s azon állítását, mely szerint »a tudományos érdek mindég csak a concretismus iránti érzék kifolyása«, megvallom, nem értem, mert a tudomány concret esetekből indul ki, hogy az abstractio segítségével az elmélethez jusson, mely a tudományos vizsgálat fő és végső czélja. Különösen minálunk nem tanácsos az elvont ismeretek iránt sokaknál észrevehető ellenszenvet még fokozni!

Csodálkozom B. úr azon állításán, mely szerint az angol s franczia assyrologok az assyr történet segédforrásait elhanyagolták volna, jelesen az ó szövetség könyveire kellő tekintettel ne lettek volna. Ez nem méltányos állítás s az assyrologia terén nem említhetjük elég hálával és elismeréssel azon franczia és angol tudósok neveit, kik az általok ismert ékirati szövegeket nemcsak hogy megfejtették, de minden rendelkezésökre álló segédeszköz felhasználásával meg is magyarázták s noha még kétséget szenved egyik vagy másik jegycsoport hangértéke s a szövegekben előforduló szavak és mondatok egy részének helyes olvasása és értelmezése, mert itt is, mint a tudomány többi megyéjében »dies diem docet«: tettek annyit, a mennyivel örök hálánkat megérdemelték. Épen Lenormant veszi pártfogása alá Dániel könyvét, még pedig a német exegesis azon állítása ellen, mely szerint Dániel könyve késő korban, némelyek szerint Nagy Sándor ideje után iratott volna. Nem rég jelent meg Opperttől egy dr. Schraderhez intézett nyilt levél, melyben Oppert Schrader ellenében a bibliai uralkodási évszámok rendszerét helyesnek s megállhatónak s az assyr Eponymok listáját hiányosnak mondja. B. úr azonban más nézeten van s dr. Schradert tartja az assyr tudományok terén a biztos eredményeket igérő nyomozás s a kritikai vizsgálat megalapitójának. De térjünk át B. úr értekezése tulajdonképi tárgyára.

A chronologia, mint minden egyes tudomány, ha külön külön tekintjük, szoros egységet képez s ezen egység szoros kapcsolatában általános értékű elvek uralkodnak, melyeket megsértene azon vizsgálat, mely az összefüggő anyagot eldarabolná s nem igyekeznék az anyag összeségét felkarolni; ezért az assyr chronologia alatt nem lehet csupa assyr szövegekből merített időszámlálást érteni, hanem igenis oly chronologiát, mely ezen tudománynak helyeseknek ismert elveit az assyr birodalom történetére alkalmazza s ez esetben a chronologia az assyr historiára vonatkoztatnék, de külön assyr chronologiáról ép oly kevéssé lehet szó, mint assyr vagy héber mennyiségtanról. Ezt szükségesnek tartottam megjegyezni B. úr assyr chronologiája ellenében.

A héberek időszámításáról megjegyzi B. úr, hogy valamely eseményből kiinduló aerával nem birtak; itt felejteni látszik, hogy az Egyiptomból való kivándorlás idejétől kezdett számításnak egynehány világos nyomát őrizték meg az ó-szövetségi könyvek, igy a többi közt a Kir. I. k. 6. f. 1. v., hol ez áll: »Salamon az Úr házát épiteni kezdi az Izrael fiainak Egyiptusból lett kijövetele után 480 évek multával.« Ugyan ezen versből azt is megtudjuk, hogy Salamon ekkor már négy év óta uralkodott, tehát az Egyiptusból való kijövetel után 476 évvel kezdett uralkodni. A királyok előtti korszakban a birák évei szerint számitottak, mint a német exegesis egyik kitünő mivelője Nöldeke is állitja.

B. Schrader nyomait követve azon nézetben van, hogy Menáhem királynak uralkodási éveit előbbre kell tenni a bibliai datumnál, mert IV. Teglath-Pileser uralkodása 8-dik évében*) az uralkodásról szóló ékirati szövegek világos tanusága szerint Menáhem Izraelbeli királyt adófizetőjévé tette. Itt kétséget nem szenvedőleg az assyr és zsidó adatok ellenkeznek egymással, azonban ha Oppert nézetét az assyr eponymus lista 47 esztendőn át való megszakitását illetőleg elfogadjuk, az ellenkezés kiegyenlithető lesz s a héber és assyr időszámitás közti egyezés legott helyreáll. A megszakitás *Assurnirar* és Teglathpileser közt van, mit Oppert szerint a

*) 738-ban Kr. u. sz. e.

többi közt két jelentékeny körülméuy bizonyit, u. m. 1) Teglathpileser eponymus listájában a király neve előtt a kalachi praefectus van megemlítve, mint *első archon.* 2) a két egymás után következő lista 18 nevei közt kettő sincs, mely azonos lenne, mi azt bizonyitja, hogy huzamos idő folyt le a két említettem király uraldodása közt. Teglathpileser 745-ben kezdett uralkodni s uralkodott egész 727-ig. Az ékiratok szerint uralkodása 8-dik évében adóztatta volna meg Menáhemet, az izráeli birodalom királyát, tehát 738-ban Kr. u. sz. e. Ez azonban mint fennebb láttuk, ellenkezik Menáhem uralkodásának datumával, ki 763-tól uralkodott 753-ig s 738-ban már Péka uralkodott, a ki ellen Teglathpileser az ékiratok szerint 734-ben háborut viselt, mint a hogy a kir. II-dik k. 15. f. 29. v.-ben meg van irva: bimê Pekah mĕlĕk Israel bâ Tiglath-pileszer mĕlĕk aššûr stb. tehát »Pékának az Izráel' királyának idejében jöve el Tiglat Piléser az Assiriai király« stb. A dolog igy állván, azon kérdés merűl fel, ki volt tehát azon assyr király, ki Menahemet megadóztatta? erre megfelel a kir. II-dik k. 15. f. 19. verse, mely ezen királyt *Phul*-nak nevezi. Schrader azt vitatja, hogy ilyen nevű assyr királyról az ékiratok mit sem tudnak. Rawlinson az assyr feliratok valamelyikén reá akadt a *Phal-luka* névre s Phal-luka-t az Agathiasnál és Synkellusnál előforduló *Beleus* névvel azonositja. A LXX-ek forditásában *Phul* helyett a teljesebb φουλώχ névalak fordul elő. Uralkodása emlékét az ékiratok nem tartották meg s úgy látszik, hogy utódja Teglath-pileser mindent elkövetett emlékének elenyésztetésére; eponymus listája hiányzik s uralkodása ép azon korszakba esik, melyben Oppert szerint az ep. lista megszakittatott. Schrader azon nézetét elfogadnunk nem lehet, mely szerint Phul és Teglat-pileser egy személy lett volna. Ez merő képtelenség. Phult Berosus is emliti Eusebius örmény forditásában s chaldeainak nevezi. Teglath-pileser Babylon ellen hadjáratot intézett ugyan, de Akkadi származású nem volt s a babyloniai Berosus őt Nabonassar (747—734) ellenségét bizonyára chaldeinak nem nevezte volna. A királyok II-dik k. Phult és Teglat-pilesert külön-külön említi s mindkettőnek viselt dolgairól emlékezik. Ezekhez hozzájárul a

chronologiai nehézség s az Oppert által megállapitott 47 éves köz *) Teglatpileser s ékiratilag ismert megelőzője közt. Teglathpileser Phult meggyőzvén, nemcsak hogy birodalmától megfosztotta, de még emlékét is ki akarta törölni az assyr történet évkönyveiből, sőt még többet is tett ennél, s Phul külföldi győzedelmeit magának tulajdonitotta s nevére iratta át. Ez magyarázza meg a Menáhemre vetett adónak 738-ra való áttételét. Azon királynak évkönyvei, ki magát »Sumir és Akkad« királyának mondja, a nélkül, hogy Akkádban uralkodott volna s Babylonia meghóditásáról szól ép azon időben, melyben Babylonia Assyriától független lett, valóban nem nagy hitelt érdemelnek. Őszintén megmondottam nézetemet; én ennél egyszerübb magyarázatát nem tudnám adni az assyr és héber évek meg nem egyezésének. II. Salmanassar karkari csatája az ékiratokban 854-re esik, igen de Akháb a királyok II-dik könyve szerint 885-ig uralkodott. Ha azonban — Eusebiust követve — Phul uralkodását huszonhétévesnek mondjuk, a karkari csata datumát 885-re tehetnők, mert a Phul esztendeihez még hozzá kell adni azon három teljes és egy nem teljes esztendőt, mely Nabonassár első uralkodási esztendeje s Teglathpileser trónra lépte közt elfolyt (747 – 745); 885 mint láttuk, Akháb utolsó uralkodási esztendeje volt. Ilyetén képen az assyr és héber szöveg közt észrevehető ellenmondás kiegyenlithető lesz. Akháb és Salamon hálála közt körülbelől 80 év folyt le, s e szerint Salamon király halálát 965-re tehetnök, mely évszám Ewald és Seyffarth datumai közt van.

Pekája uralkodási éveit B. egy pár hónapra teszi, mert szerinte ezen királyról a kir. II. k. egyebet nem mond, mint hogy trónra lépett és Pekától megöletett. Ez nem áll, mert a királyok II-dik könyvében következők vannak róla mondva: »és gonoszt cselekedék az úrnak szemei előtt, nem távozék el Jéroboámnak a Nébát fiának büneitől; ki vétekbe ejté az Izráelt.« Pekájának több dolgai meg voltak irva az Izráelbeli királyokról való chronikában, melyből valószinűleg

*) Oppert, nézetem szerint, a helyesnél hosszabbra tette a két király uralkodása közt elfolyt időt.

részletezve tudnók meg azon gonosz cselekedeteket, melyekkel Pekája Isten haragját magára vonta. — Menáhem halálát hibásan tette B. 736-ra (753 helyett), de ez Teglathpileser kedvéért van, s ezen datum miatt kénytelen Péka uralkodási esztendeit 13 évvel megröviditeni. Teglathpilesert illetőleg már elmondottam nézetemet, s itt csak az elmondottakra hivatkozom. Ha egy számsorozatban az egyik tétel egészen hibás, az utána következő tételeket is hibába ejti, s e hibák nőtten nőnek s a számsorozat folytán mind inkább szembeszökők lesznek. Ezt látjuk B. számsorozatán is. — B.-nek Menáhem előtt Sallumot is meg kellett volna emlitenie, ki ugyan nem uralkodott hosszabb ideig egy hónapnál, s mert az év első napja trónon nem találta, uralkodási év neki nem tulajdoníttatott *), mindazonáltal hallgatással nem mellőzhető. — Joakháznak B. 14 évet tulajdonit, mert a királyok II-dik k. XIII. f.-ben az mondatik róla, hogy Joás Judabeli király 23-dik évében kezdett uralkodni s ugyanannak 37-dik évében végződött uralkodása, melyet még nehány nappal vagy héttel tulélt. Az utánkeltezés a zsidóknál hivatalosan bevett szokás volt s ezen gyakorlat értelmében a királynak az volt első uralkodási éve, melynek már kezdetével trónon ült, de a mindennapi életben ezen hivatalos gyakorlattól eltérve úgy is számitották a királyok uralkodási éveit, hogy azokat a trónra lépés napján kezdették. Joakház, ha 841 végén lépett trónra, 15 évig uralkodhatott; a 15-t tudvalevőleg טז-val irják, valamely másoló a ז-t, mely betü hetet jelent, hétnek olvasván, a kilencz értelmével biró ט-t י-vé (=10) változtathatta, s ez azon időben történhetett, mikor a טז-nek יו helyett való szereplése még csak kezdőben volt s még később is e kettő előfordult egymás mellett s a טז-nek יו helyett való szereplése soha sem volt oly általános, mint a טו a יה helyett. Ha ezen sejtésem megállhat, a királyok II-dik k. XIII. f. 1. v.-ben találtató adat hitelessége nem szenvedhet kétséget s a B. úr által felemlitett ellenkezés nem több csupa látszatnál. — Akháb B. szerint 881-től 859-ig uralkodott volna; az én számitásom szerint uralkodása 905 és 885 közé

*) A régi zsidóknál bevett szokás szerint.

esnék. Valószinűleg még 906 végén lépett trónra s talán 884 elején halt meg sebei következtében. Lehetséges, hogy az év elején táborba szállván, honn maradt fia még atyja halála s a hadjárat kétséges kimenetele előtt a tényleges uralkodás gyeplőit kezéhez ragadta, vagy legalább, mint a távollevő király helytartója uralkodott. Elég az hozzá, Akhábnak a kir. 1. k. 16. f. 29. v. huszonkét évet tulajdonit s ezen 22 év nem az utánkeltezés elve szerint, hanem a trônralépés napján kezdve számittatott. Akháb uralkodásának utolsóelőtti esztendeje majdnem egy évtizeddel áll közelébb az ékiratokban emlitett karkari csata datumához (854). A 854-hez hozzáadva Phul uralkodásának 27 évét s azon három teljes s egy nem teljes esztendőt, melyeket fennebb emlitettem, a karkari csata datumát 885-re tehetnők. E szerint II-dik Salmanassár 890-től 870-ig, sőt egész 869-ig uralkodhatott, ha *Dayan-Asur* nevü évet uralkodása 4-dik évének veszszük s uralkodása 5-dik évében Akhábbal még hadakozhatott, vagy legalább Akháb birodalmának széleit nyugtalanitotta, a mit valószinübbnek tartok. Az emlitettem király az ékirati szöveg szerint uralkodása 17-dik évében Jéhu Izráelbeli királyt megadóztatta s ezen év 873 vagy 872-re esnék. Azonban a királyok II-dik könyvéből meritett listánkban Jéhu 869-ban, vagy legfeljebb 870 végén kezdett uralkodni. A királyok könyve nem mondja, hogy Jéhu Salmanassárnak adót fizetett volna s azt lehetne hinni, hogy az assyr tudósításban nem az izraeli királyról van szó, ha neve mellett nem állna »Omri fija.« Jéhu Omrinak fia nem volt, de Omri országában király volt. Én azon nézetben vagyok, hogy ezen megadóztatás idejekor Jéhu még csak csapatvezér (שַׂר) volt s egy határőrvidék parancsnoka (Elizeus próféta Jéhu-t Jorám idejében הַשַּׂר-nak nevezte*),-hihető, hogy mint ilyen valamely assyr részről történt megtámadás alkalmával meggyőzetvén, azon vidék, melyben tanyázott s melynek határait védte, pár évig az assyr nagy fejedelemnek adót fizetett. Ha ez igy volt, úgy a chronologia ezen zátonyán is túl lennénk. Jéhu már mint csapatvezér mindenképen oda igyekezett, hogy a királyi hatalmat kezébe ragad-

*) L. a Kir. II. k. 9. f. 5. versét.

hassa s a király és családja iránt ideig óráig a hódoló tiszteletet legfeljebb szinlelte. A romai császárok korszakában a historia feles számmal jegyezte be évlapjaiba az ilyen és ehhez hasonló felemelkedést. Izrael birodalmát a gyakran előforduló fejetlenség tette gyengéve s egy ily birodalomban nem fog meglepni, ha egy tekintelyes és nagyravágyó csapatvezér maga fejétől ütközetet kezd a támadó ellenséggel s csatát veszitvén, kénytelen adót fizetni s meghódolni. Az assyr nagy fejedelem a karkari csatára oly nagy sulyt fektetett, mintha azt az izraeli birodalom meghóditása követte volna, igy áll a dolog a Jehu megadóztatásával is s itt helyén valónak találom Niebuhr Marcus következő szavait idézni: »Ebenso lässt das geringe Mass der Rechte, mit dem der Sieger sich begnügte, wenn eine Einverleibung nicht möglich oder rathsam war, es begreifen, dass wir in der Geschichte eines Volkes von Eroberungen eines Landes lesen, dessen eigene Traditionen keine Spur einer Unterwerfung zeigen.«*) Legalább az izraeli birodalomra nézve kevés jelentőséggel bir úgy a karkari ütközet, mint Jéhu megadóztatása. B. azt mondja: »az ellenmondást még növeli, hogy lehetetlen, miszerint Ahabnak Benhadaddal szövetségben viselt háboruja ugyanazon évbe essék a Benhadad ellen vivott harczczal, melyben Ahab elesett.« Akháb valószinüleg 884 elején halt meg s a karkari ütközet 885 első felében történhetett meg s ezen Benhadadnak kedvezőtlen kimenetű csata után az izraeli király a Judabelivel szövetkezhetett egykoru szövetségese Benhadad ellen. Akháb, ha a karkari csata oly nagyszerü lett volna, milyennek II. Salmanassár felirása vázolja, Benhadadhoz képest kevés veszteséget szenvedett s társának nagy meggyengülését saját előnyére felhasználni könnyen megérthető politikai okok tanácsolták. Az ékiratok tanusága szerint Benhadad 20,000 katonáját vesztette el s ily veszteség után az ellene megindítandó hadjárat Akhábnak reményt nyujtott a győzedelemre. Ennélfogva egyátalában nem helyeselhetem B. azon nézetét, mely szerint Akháb két utolsó hadjáratának majdnem közvetlenül egymás után való következése »az ellenmondást még nö-

---

*) Geschichte Assur's und Babel's. S. 27.

veli,« sőt inkább, úgy vélem, hogy e körülmény számtételeink helyessége mellett szól. Ezért nincs semmi szükség reá Akházia és Jorám uralkodási éveit megapasztani. B. az állitja, hogy a kir II-dik k. 1. f.-ben Akházia uralkodása Josafát Judabeli király 17-dik évétől ugyanannak 18 éveig terjedne, — de erről azon fejezetben nincsen szó; B. talán a harmadik fejezetre akart hivatkozni, melyben annyi áll, hogy Jorám Akházia fia Josafát 18-dik évben lett király s ezen 3-dik fejezettel kapcsolatba hozta a k. 1. k. 22-dik f. 52-dik versét. Minden oda mutat, hogy itt egy évnél hosszabb uralkodásról van szó. Jorám 12 uralkodási éveit B. 7-re apasztja, még pedig nem a kir. II. k. 1. f. 17. v. alapján, mert azt maga is lehetetlennek tartja, hogy az Izraelbeli Jorám a Judabeli Jorám uralkodása 2-dik évében jutott volna trónra, minthogy kétségbe vonhatlan tény, hogy a Jorám előtt uralkodott Judabeli Josafáttal együtt Moab ellen harczot folytatott: *hanem az assyr kanon alapján.* Jorám évei meg nem apaszthatók, mert a kir. II. k. 3. f. 1. v. ben az áll, hogy Jorám Josafát uralkodása 18-dik évében kezdett uralkodni s a 8-dik f. 25-dik v. ben az áll, hogy Jorám uralkodása 12-dik évében lett Akházia Judában király. Jorám úgy látszik már 883 végén jutott trónra, — 883+18=901, mely Josafát Judabeli király első uralkodási esztendeje az utánkeltezés elve szerint. A mint láttuk, Jorám uralkodási esztendei a synchronisticus lista segitségével a Judabeli királyokra való tekintettel kiszámithatók. Ezen adatokkal teljesen megegyező a kir. II. k. 8. f. 16. versének azon tudósítása, mely szerint a Judabeli Joram az IzraelbeliJorám ötödik évében jutott trónra. — B. ur a királyok I és II-dik könyvében foglalt évszámokat az assyr kanon mértékére szabhatóknak tekinti s ezen önkényes mértéket alkalmazza a Judabeli királyok évszámaira is.

Az Izrael és Juda birodalom királyainak évszámait illetőleg megbecsülhetlen azon körülmény, hogy a két birodalom királyainak trónra lépte és halála ideje mindég úgy határoztatik meg, hogy ha valamely Izráelbeli király trónra léptéről van szó, meg van mondva, hogy ez az akkor uralkodott Jadabeli király hányadik évében történt és viszont, ha Judabeli király trónra lépte vagy halála emlittetik meg, ezen

datum is a vele egyidejű Izraelbeli király uralkodási éveire vonatkozik. S ezen synchronismus épen nem mesterséges mert némely ellenmondást is foglal magában, mely bizonyára nem volna, ha egy későbbi corrector vagy másoló az egyik számsorhoz szabta volna a másikat. Lássunk egy pár hibás számtételt, melyek a kir. II-dik k.-nek másolóit terhelik 1. a kir. II. k. XVII-dik f. 1. v. ben ez áll: »Ákháznak a Juda királyának tiszenkettődik esztendejében kezde uralkodni Hóseás, Éla fia Samariában Izraelen, kilencz esztendeig.« Itt a tizenkét év nem vonatkozhatik] Ákház uralkodása kezdetére hanem csupán csak *végére* (733—12=721) s ezen 12 évnek a XVII-dik f. 6-dik versében volna helye. 2. a kir. II. k. 15. f. 1. és 2. versében az mondatik Azária Judabeli királyról hogy II. Jeroboámnak az Izráel királyának huszonhetedik esztendejében kezdett uralkodni. Ez nem állhat s itt huszonhét helyet csupán csak *hét* olvasandó s a *husz* talán csak úgy hatolt be a szövegbe, hogy a *bišenat* szó végső ת-je valamely másolótól ismételtetvén, egy későbbi a felesleges ת-t az alakban vele megegyező s inkább csak az irányvonalban különböző כ-re igazitotta 3. Joakház-ról az mondatik, a kir. II. k. XIII. f. 1. v. ben, hogy 17 évig uralkodott volna; 17 helyett mint látttuk, 16 olvasandó.

A királyok két könyvében foglalt évszámok nem úgy tekintendők mint egy chronologiai lánczolat szorosan összeillesztett egyes lánczszemei, hanem mint egy az — egymás után következett királyok uralkodásának évszámait kitüntető — táblázat, mely némi megszakadásokat egyátalában ki nem rekeszt. Ehhez még hozzá járul az évszámolás módszere, mely kettős u. m. 1. az utánkeltezés 2. az előkeltezés; az első a hivatalos gyakorlat évszámolása, a másik szokáson alapul s lehetséges hogy az egyptomi szokás utánzásából eredt. Egyptom befolyása Judára és Izráelre Salamon király óta is igen jelentékeny lehetett. Salamon király egyik neje egyptomi herczegnő volt s Jeroboámról azt mondja Syncellus, hogy: *Ὁ δε προσφνγὼν τῶ Σουσακεὶμ βασιλεῖ Αἰγὺπτου γαμβρὸς ἀυτοῦ γίνεται ἐπὶ θυγατρὶ.* Továbbá még azt is meg kell jegyeznem, hogy az olyan király uralkodási éve, ki az év kezdetén nem uralkodott, számitásba se jött. Végül megjegyezem, hogy egypárszor még

élt az előbbeni király, mikor utódja, kimultát be nem várva a kormány gyeplőit magához ragadta: ez akkor történt, mikor a régi király sulyos betegségbe esvén, életéhez többé remény nem volt, vagy számüzetése esetében. Amázia Izraelbeli király Lakisba menekedvén, ott nehány évig számüzetésben élt s fia váltotta fél a trónon, melyre az atya uralkodásával elégedetlen párt segitette fel s a királyok második könyvének irója ezen változás daczára is Amázia uralkodása éveit haláláig számitja, de egyszersmind trónörököse uralkodási éveit se hagyja említés nélkül a jogos trónöröködést megelező időben. Egy párszor mint láttuk másolati hibák is történtek. Mind ezen pontok tekintetbe vételével az Izrael és Judabeli királyok teljes synchronisticája helyre állitható lesz s ezen a dolog természetéből folyó egyezés folytán oly számtételek eredvényeztetnek, melyeket az assyriai s babyloniai régiségek vizsgálójának nem szabad, s nem is lehet szem elől téveszteni.

A prophétáknál előforduló úgynevezett typicus évszámok is nagy jelentőséggel birnak, igy többi közt azon hetven év, melyekről Jeremiás prophetiája XXV-dik f. nek 11-dik versében szólott: »És mind az egész föld elpusztul, és csudává leszen: és nemzetségek szolgálnak a Babiloniai királynak hetven esztendeig.« Jeremiás e prophetiáját Jhojákim uralkodásának negyedik esztendejében mondotta s akkor már egy esztendő óta görnyedt Juda Babylon rabigája alatt. Jhojákim 3-dik esztendeje Nabonassár 143-dik esztendejében esett (747—143=604 Kr. u. sz. e.) s a babyloniai fogság végét tudvalevőleg Cyrus első vagy második esztendeje képezi, mely a Nabonassári aera 210-dik vagy 211-dik esztendeje volt (747—210=537, — 747—211=536 Kr. u. sz. e.); 604 és 537 közt egy pár év hiján hetven esztendő folyt le. E nagy jelentőségü prophetia teljesülését az itt közlött számok hangosan bizonyitják s egyjárást intve intenek, hogy az ó-testamentumi könyveknek az igazság sziklájára alapúlt tekintélyét megingatni ne merészeljük.

Ezek után áttérek a Juda és Izraelbeli királyok uralkodási éveinek párhuzamos kimutatására:

Izráel:

Jeroboám . .	(964—943)	Jéhu . . .	(869—841)
Nádáb . . .	(942—941)	Joakház .	(840—826)[4]
Baása[1] . . .	(940—918)	Joás . . .	(825—809)[5]
Ela	(917—916)	II. Jeroboám	(808—764)
Zimri . .	(még 916-ban)	Zakariás .	(csonka év)
Tibni és Omri közt háború (4 évig)		Sallum . .	(egy hónop)
		Menáhem .	(763—753)
Omri . . .	(912—906)[2]	Pekája . .	(752—751)
Akháb . .	(905—885)	Péka. . .	(750—730)
Akházia .	(884—883)	Hoseás . .	(729—721)[6]
Joram . .	(882—870)[3]		

[1]) Úgy látszik, hogy Baása még 941-ben, valószinűleg 941 végén kezdett uralkodni s csak is 917 elején halt meg. Ilyeténképen kitelnek a Kir. I. k. XV. f. 33. v.-ben Baásának tulajdonított évek (24 esztendő).

[2]) Itt csak a samariai hat év jön tekintetbe. Omri uralkodásának első négy esztendejét, melyet folytonos hadakozás közt jobbára Thirsában töltött, valamelyik másoló a tetsző egyenközűség kedvéért szintén hat évre igazitotta ki.

[3]) Jorám Josafát 18-ik évében lett Izráel királya (l. a Kir. II. k., III. f. 1. v.). Tehát téves azon a királyok II. k. I. f.-nek 17. v.-ben foglalt adat, mely szerint Jorám a judabeli Jorám 2-di esztendejében kezdett volna uralkodni. S itt igen helyes megjegyzést tett Beőthy úr: »ezen adat ily alakban természetesen nem lehet helyes, minthogy izraeli Joram és judai Josafát uralkodások egy részében mindenesetre egykoruak voltak (a Mesa elleni hadjárat). 901—18=883, mely esztendő végével kezdődött Jorám uralkodása (az utánkeltezés szerint 882). A Kir. II. k. I. f. 17. v.-ben található téves adat valószinűleg a 8-dik f. 16-dik versének félreértéséből eredt.

[4]) Joakház csakis 16 évig uralkodhatott, ha 841 végén lépett trónra s 825 elején halt meg. A neki tulajdonított 17 év a מן félreértéséből eredhetett.

[5]) Joás a 825. év elején még nem volt király, azért van mondva Amasiáról, hogy Joas uralkodása második évében lépett trónra. Itt a synchronisticus listában előkeltezés van.

[6]) Hoseásról az van mondva, hogy Akház 12-dik évében kezdett uralkodni. Ez nem lehet, itt kezdet helyett uralkodásának vége értendő (733—12=721). Ezt már fennebb is megjegyeztem s azt is megemlítettem, hogy ezen 12 évnek a Kir. II. k. XVII. f.-nek 6-dik versében volna helye s lehetséges hogy innen került a fejezet első versébe.

Juda:

Roboam . .	(964—947)	Joás . . .	(862—822)[3]
Abia . . .	(946—944)	Amásia . .	(821—803)[4]
Asa . . .	(943—902)	Azaria . .	(802—750)
Josafát . .	(901—878)[1]	Jothám . .	(749—734)
Jorám . . .	(877—871)	Akház . .	(733—728)[5]
Akhaziá . .	(870—869)	Ezekiás . .	(727—698)
Athalia . .	(868—863)[2]		

Az izráeli birodalom elenyészte után a judabeli királyok a következő sorrendben uralkodtak:

Manassé	(697—642)
Amon	(641—640)
Josiás	(639—608)
Joakház	(három hónapig)
Joákim	(607—596)
Joákin .	(ugyanazon évben három hónapig)
Sedekiás	(595—584)

Ezen számitásom nem csak az ó-testamentomi adatokon, hanem egyjárást az összehasonlitó chronologia biztos ered-

---

1) Josafat talán már 902 végén lett király s 877 elején halt meg, igy kitelne a neki tulajdonított huszonöt év, melyből azonban két esztendő csonka volna.

2) Athalia 869 végén kezd uralkodni s uralkodása kezdete az utánkeltezés elve szerint van 868-ra téve.

3) Joas úgy látszik 863 végén kezdett uralkodni.

4) A Kir. 2. k. XIV. f. 2. v.-ben az van mondva Amasiáról, hogy 29 évig uralkodott volna. Jeruzsálemben legfeljebb 19 évig uralkodott s ha az emlitettem 29 nem a 19-nek téves másolatából eredt, úgy a hiányzó tiz évet Lakisban tölthette el, hova a pártütők elől menekült s ez esetben a *málak* szó nem a tettleges uralkodásra vonatkoznék, hanem csak annyit mondana, hogy de jure 29 éven át volt király. Fiát a Judabeli nép, valószinűleg a pártütőktől felbiztatva 802-ben emelte trónra s trónveszitett atyja hosszú számkivetéséről úgy látszik szándékosan hallgatnak Azárja évkönyvei.

5) Akházról mondatik, hogy 16 évig uralkodott volna, ez nem állhat, mert csakis hat évig uralkodott. A tizes szám valamely másoló hibájából csuszott be a szövegbe. A felesleges י (=10) talán a hat számjelét megelőző ו alakjából eredt a וו félreértéséből (a héber gemmákon és pénzeken a י és ו alakjai majdnem annyira hasonlítanak egymáshoz, mint a quadrat irásban. Itt azon esetet látjuk, melyet Azariánál láttunk.

vényein is alapul. A Kir. II. k. XXIV-dik r. 12-dik versében meg van mondva, hogy Joákin Nabukodonozor (Nabukudurri-uṣur »Nebo, oltalmazd a koronát«) uralkodása nyolczadik évében anyjával s udvarával együtt meghódolt »vajjeṣe Jehojakin melek Jehuda ʻal melek babel .... bišenat šemone lemalko.« Nabukodonozor a *Κανών βασιλέων* szerint Nabonassár 143-dik évében kezdett uralkodni, Nabonassárnak pedig első uralkodási esztendeje a kanonban foglalt csillagászati feljegyzések, jelesen a megjelelt holdfogyatkozások alapján szükségkép a Kr. u. sz. e. való 747-dik esztendőre esik. 747-ből levonván 143-ot, marad 604; ha ezen 604 esztendőből levonjuk Nabukodonozor uralkodása első nyolcz esztendeit, kikapjuk Joákin (Jhojakin) datumát, mely a Kr. u. sz. e. való 596-dik esztendő.

Ezek után áttérek Beöthy úr értekezésének historiai részére. B. azon nézetben van, hogy az árámi nép valószinüleg később foglalta el a Kánaántól éjszakra fekvő területet, mint a zsidók Kánaánt. Én ellenkező véleményben vagyok. Az árámi nyelvek hang, alak és mondattanilag némely igen jelentékeny pontokban különböznek úgy a kánaáni és héber, mint assyr nyelvtől, p. o. a hangtant illetőleg abban különböznek az előbb emlitettem nyelvektől, hogy a sibilansok helyett a megfelelő dentalisokat szeretik alkalmazni p. o. d[e]baḥ »mactare,« héberül zābaḥ. Az alaktant illetőleg az árámi többesszám *in* alakja s az imperfectum 3. sz.-nek *n* képzője*) a többi éjszak-sémi nyelvekben nem fordulnak elő, s e nyelvtények arra oktatnak, hogy az árámi népek legelsőben ágaztak el az éjszak-sémi nyelvek közös törzséről s a zsidóknál jóval előbb telepedtek meg historiai szerepök szinpadjára. — Helyesnek tartom B. úr azon nézetét, mely szerint a Salamon király által megalapitott Tádmorból Hámáthot függöségben lehetett tartani Damascus birtoka nélkül is. A damascusi új dynastia megalapitóját Rezon-nak hivták s valószinü, hogy e nevet már mint uralkodó vette fel, — ez esetben Rezon a. m. rišôn

*) A palaestinai dialectusokban s a palmiraiban *n* helyett a rendes *j* képző szerepel, mely képzőnek Nöldeke szerint legrégibb bizonysága a ירפאל név, mely egy Levy által ismertetett gemmán fordul elő.

»primus in dignitate,« tehát fejedelem. Minden esetre feltünő és szokatlan a *z* hang a syr rišo-ban is előforduló *š* helyett.

Az egyptomi pharaó tudvalevőleg Roboám ötödik esztendejében 959-ben Jeruzsalemet elfoglalta (l. a. kir. 1. k. 14. f. 25-dik versét), — ezen pharáót a biblia Šišák-nak nevezi. B. úr ez eseményt 927-re teszi s megjegyzi »különben ez adat, mint a bibliának minden régibb, más forrás által nem igazolt chronologicus adatai, kevés hitelt érdemel.« Ideje volna már az ó-szövetségi könyvek azon tekintélyét ilyen s ehhez hasonló vádaktól megkimélni, melyet az újabb historiai tanulmányok meglepően és fényesen igazolnak. Manetho a 22-dik dynastiának listáját hiányosan adta, két helyen szól királyokról, kiket nem nevez meg: *Ἄλλοι τρεῖς* VI, *Τακέλλωθις* (II. Takelut, uralkodott 13 évig) VII—IX. *Ἄλλοι τρεῖς* (uralkodtak 42 évig). Most már ismerjük mind a kilencz királyt névszerint, tudjuk, hogy ezek elseje I Šešonk, a bubásti sémi eredetü dynastia megalapitója s a karnaki templom faragványaiból és felirásaiból azt is tudjuk, *hogy Juda királya neki meghódolt*)*. Mind ez azon adat hitelességét bizonyítja, melyet számunkra a kir. I. k. XIV. f. 25-dik verse őrzött meg. A Šešonk név valamint a Bubastis-ból származott XXII-dik dynastia többi királyának nevei is, sémi eredetüek. A Šešonk név Lepsius szerint egy azon Šešek (Šášák) nevü Benjamita nevével, kiről a chronikák első könyve 8-dik f. 14-dik s 25-dik versében olvasunk s valószinüleg שְׁחַשְׁחָה (»vágy«) összevonásából eredt.

B. azért nem tartja valószinünek Benhadad damascusi királynak első vesztesége folytán eléggé indokolt meghódolását, mert az Izraeltől régebben meghódolt tartományokat nem adta vissza, de itt feledni látszik, hogy a keleti hóditók és győzők néha igen kevéssel elégednek meg »modico tributo magis in titulum imperii, quam in victoriae praemium imposito (l. Justinus II. 3.)

Midőn Benhadad Jorámot Samariába beszorította volna s az éhség gyötrelmeitől sanyargatott várost keményen ostro-

---

*) L. »Ueber die XXII. aegyptische Königsdynastie von Lepsius.« Berlin, 1856.

molná, az árámi hadsereg egy nap reggelén nagy csatazajt hallván, megrémült s futásnak eredt. Benhadad katonái azon nézetben voltak, hogy egyptomi és hhatti hadsereg közeledik (hhett) ellenök » hinne sākar 'alênu mĕlĕk Izrael et malkê hahhittim veet malkê misraim labo' alênu« (kir. II-dik k. 7-dik f. 6-dik v.) s e rémhir és képzelt veszély miatt félemlettek meg. B. azon nézetben van, hogy az idézett bibliai versben az assyr hadsereg megemlítése a történeti igazságnak megfelelőbb lett volna. Én ezen nézetében nem osztozom. Az assyr hadsereg közeledtéről Benhadadnak bizonynyal némi előleges értesitése lett volna, de a déli irányból előrohanó egyptomiak s a pártütő hhittik együttes megtámadása az árámi hadsereget váratlanul lephette meg. Én részemről majdnem lehetetlennek tartom, hogy a Šomrôn körül táborzó árámi fejedelmet az assyr hadsereg egész váratlanul lephette volna meg. — Helyesnek tartom Beőthy úr azon észrevételét, mely szerint a Jahve-cultus a damascusi királyság előkelői közt leginkább a prophéták buzgalma folytán terjedt el. Benhadad s utódja Hazáel mind ketten az egy örökké való igaz Istent imádják; maga a Hazáel név is ezen cultusból vette eredetét, míg a Benhadad név a bálványimádó syrek egyik főistenségének őrzi meg emlékezetét (Benhadad a. m. »Adod fia«.) — B. úr II. Benhadad jellemét helyesen fogta fel s hiven vázolta. — Salmanászar Hazáel ellen folytatott második hadjáratát illetőleg egyetértek Beöthy úrral s én is azon nézetben vagyok, hogy Salmanászarnak e második hadjáratáról való jelentése egy az assyrok által szenvedett vereséget palástol.

Azt mondja B. úr, hogy Chaldea népe az assyrokkal fajrokon nép lett volna. Ezen állításának ellenmondanak a cháldok nemzetiségét illető ujabb nyomozások. Már Oppert a kašdimokat tatár faju népnek tartotta s egyik értekezésében a *kašdim* nevet Mesopotamia legrégibb nevének mondotta, mely következő két ugor szóból állana: *kas* »kettő + *dim* »folyam« Esaiás prophetiája XXIII-dik f.-nek 13-dik v.-ben Chaldeában két elemet látszik megkülönböztetni u. m. az assyrt illetőleg semit s a puszta lakosait, illetőleg az akkadok elődeit, kik az ékiratok tanusága szerint töröktatár eredetű nép voltak. A ke-

leti török nyelvben s leginkább a középázsiai perzsa szójárásban *kati* »közé«-t jelent; a magyar *köz* és čuv. *xoš* szintén egy *kat* alakra vezetnek vissza, mely alak névszói értelme *kŏz* volt. *Ak* valószinüleg egy azon szó a keleti török *akiš*-sal, mely folyamot jelent (*akmak* a. m. folyni, *iš* névszói képző). E szerint akkad folyóközt jelentené s ha Oppert szóeredeztetése a *kašdim*-ot illetőleg helyes volna, mind a két név a »két folyó közt« való tartományt jelentené.**)

B. úr azon nézetben van, hogy azon vidék, melyet a biblia *kir*-nek nevez s hova IV-dik Teglathpileser árám népét számüzte a Kur vagy Kyros folyó mentén nem lehetétt, mert az assyr hatalom éjszakon nem terjedt ennyire. Úgy látszik, hogy azon vidéket Teglathpileser nem sokkal az árámi népek deportatioja előtt a médektől visszafoglalta s hogy e tartomány az alsó Kir partján volt, ezt látszanak bizonyitani Josephus következő szavai; »quam legationem postquam audivit, ipse (Teglathpileser) in auxilium Achazae profectus est, et vastata Syria, expugnataque Damasco, Rasem quoque Regem occidit, *Damascenos vero in superiorem Mediam populariter traduxit:* et pro illis quasdam Assyriorum gentes in agrum Damascenum reposuit.***) Az eredeti szövegben: εἰς τὴν ἄνω Μηδίαν áll.

Beöthy úr értekezésének azon része, melyben Árám, Izráel, Juda történeteit Samaria bevételéig vázolta, figyelmet érdemel. B. úr az általa vázolt tényeknek egynéhány, a felületes vizsgáló szem előtt elrejtett rugóját criticailag nyomozván, a bonyodalmas tárgy némely homályos pontját kellőleg felvilágositotta.

Értekezése nyelvét illetőleg ohajtanám, hogy a mondatszerkezetre helylyel közzel nagyobb figyelemmel lett volna, igy p. o. ezen mondatban »Aegyptomnak kétségtelenül már ben volt keze az edomi zsarnokban« (l. a kézirat 33-dik lapját), — továbbá egy a kézirat 75-dik lapján előforduló mondatban »ők szerettek büntetésekkel fenyegetni a Jehovától elforduló

*) Z. d. D. M. G. XI. s. 137.

**) L. ö. h. v. az — *Atelkozu* — nevet.

***) Ant. IX. 13. 3.

királyoknak.« »Dávid tára« (a kézirat 27-dik lapján) igen általános kitétel stb.

Az ezen birálatomban elmondottak után Beöthy Leo úr »Juda, Izrael és Aram« czimű történelmi értekezésének a m. t. Akademia II-dik osztályának értekezései között való megjelenését historiai tanulmányainkra nézve kivánatosnak tartom.

V. Szám. Nevezetes per lőcsei polgárok között 1421—1429. Wenzel Gusztávtól. 1873. 34 l. . . . . . . 20 kr.

VI. Szám. Révai Ferencz nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538—1555. Frankl Vilmostól. 1873. 94 l. . . . . 50 kr.

VII. Szám. Diósgyőr egykori történelmi jelentősége. Wenzel Gusztávtól. 1873. 82 l. . . . . 50 kr.

VIII. Szám. Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. Szilágyi Sándortól. 1873. 96 l. Egy táblával. 60 kr.

IX. Szám. Emlékbeszéd Érdy János felett. Nagy Ivántól. 1873. 26 l. . . . . 20 kr.

X. Szám. A székelyek alapszerződése. Balássy Ferencztől. 1873. 57 l. . . . . 40 kr.

Harmadik kötet. 1873.

I. Szám. Egy főbenjáró per a XVII. századból. Nagy Ivántól. 1873. 33 l. . . . . 20 kr.

II. Szám. Adalék 1352-ből az Arany Bulla néhány czikkének alkalmazásához és magyarázásához. Wenzel Gusztávtól. 1873. 15 l. . . . . 10 kr.

III. Szám. Adalék az erdélyi szászok történetéhez az Andreanum előtti időből. Wenzel Gusztávtól. 1873. 24 l. 15 kr.

IV. Szám. Trentsini Chák Máté és kortársai. Botka Tivadartól. 1873. 71 l. . . . . 45 kr.

V. Szám. Rajzok Erdély államéletéből a XVIII. században. Szilágyi Ferencztől. 1873. 135 l. . . . . 1 frt

VI. Szám. Tanulmányok a góthok müvészetéről. Henszlmann Imrétől. 1874. 24 l. egy képtáblával . . . . . 20 kr.

VII. Szám. A magyarországi avar leletekről. Pulszky Ferencztől. 1874. 12 l. . . . . 10 kr.

VIII. Szám. Felsőbüki Nagy Pál emlékezete. Tóth Lőrincztől. 1874. 64 l. . . . . 50 kr.

IX. Szám. Palugyay Imre emlékezete. Keleti Károlytól. 1874. 10 l. . . . . 10 kr.

X. Szám. Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században. Fraknói Vilmostól. 1874. 92 l. . . . . 50 kr.

Negyedik kötet. 1874.

I. Szám. Nápolyi történelmi kutatások. Óváry Lipóttól 1874. 17. l. Ára . . . . 12 kr.

II. Szám. Stibor Vajda. Életrajzi tanulmány. Wenzel Gusztáv rendes tagtól . . . . 1 frt 30 kr.

ÉRTEKEZÉSEK

a társadalmi tudományok köréből.

Első kötet. 1867—1870.

I. Szám. Az uzsora törvényekről. Szinovácz Györgytől. 1867. 17 l. . . . . Ára 12 kr.
II. Szám. A magyar mezőgazdaság. Keleti Károlytól. 1867. 19 l. . . . . 12 kr.
III. Szám. A nemzet szellemi élete a párisi kiállitáson. Dr. Konek Sándortól 1868. 42 l. . . . . 30 kr.
IV. Szám. A magyar Korona országainak legujabb népesedési mozgalmai. Dr. Konek Sándortól. 1868. 52 l. . 35 kr.
V. Szám. Jogtudomány s nemzetgazdaságtan. Kautz Gyulától. 1868. 38 l. . . . . 25 kr.
VI. Szám. A statistika hivatalos és tudományos mivelése. Keleti Károlytól. 1868. 41 l. . . . . 30 kr.
VII. Szám. A római jog s az ujabbkori jogfejlődés. Pulszky Ágostontól. 1869. 27 l. . . . . 20 kr.
VIII. Szám. Gaius. Rentmeister Antaltól. 1869. 116 l. . 70 kr.
IX. Szám. Zádor György magyar akadémiai tag emlékezete. Tóth Lőrincztől. 1869. 26 l. . . . . 25 kr.
X. Szám. A törvénykezés reformja. Ökröss Bálinttól. 1869. 18 l. . . . . 25 kr.
XI. Szám A büntetés rendszerről általában, különösen a halálbüntetésről Poroszországban. Csatskó Imrétől. 1870. 26 l. . . . . 25 kr.
XII. Szám. A birósági szervezet, különösen a biróságok megalakulása. Baintner Jánostól. 1870. 37 l. . . 25 kr.

Második kötet. 1870—1872.

I. Szám. A fogyasztási egyletek. Dr. Vécsey Tamástól. 1870. 59 l. . . . . 40 kr.
II. Szám. Az emberi öntudat jelen fokáról. Dr. Barsi Józseftől. 1870. 27 l. . . . . 20 kr.
III. Szám. Kassa város parketkészitése a XV. század kezdetén. Wenzel Gusztávtól. 1870. 43 l. . . . . 20 kr.
IV. Szám. Emlékbeszéd Császár Ferencz tiszteli tag fölött. Dr. Suhayda Jánostól. 1871. 12 l. . . . . . 10 kr.
V. Szám. Szemle a magyar jogászgyülések munkássága s eredményei felett. Tóth Lőrincztől. 1872. 88 l. . 55 kr.
VI. Szám. Modern alkotmányos monarchiai intézmények. Ladányi Gedeontól. 1873. 28 l. . . . . 20 kr.
VII. Szám. Emlékbeszéd Rau Károly Henrik felett. Kautz Gyulától. 1873. 16 l. . . . . 10 kr.
VIII. Szám. A nemesség országgyülési fejenként való megjelenésének megszűnése. Hajnik Imrétől. 1873. 18 l. . 12 kr.
IX. Szám. A részvénytársulati ügy törvényhozói szempontból. Dr. Matlekovits Sándortól. 1873. 32 l. . 20 kr.
X. Szám. Mezőgazdasági statistika a nemzetközi kongressusokon. Keleti Károlytól. 1874. 32 l. . . . . . 20 kr.
XI. Szám. A székely kérdés. Galgóczy Károlytól. 1874. 24 l. . . . . 15 kr.

Budapest, 1875. Nyomatott az Athenaeum nyomdájában.